

Skolen i Sydslesvig indtil 1848

Af *Børge L. Barløse*

SAG OG SYNSPUNKT

I det 19. århundredes Danmark havde man ofte svært ved at erkende, at der allerede inden 1848 havde fundet omfattende forskydninger sted i Sydslesvigs folkelige og kulturelle beskaffenhed. I den i dag foreliggende litteratur er årsagerne til disse forskydninger derimod indgående belyst, ligesom der i det store og hele er skabt klarhed over, i hvilket omfang tyskheden er trængt frem i Sydslesvig før 1848.

Der er derfor ingen grund til her at beskæftige sig med enkeltheder. Påkrævet af hensyn til det følgende er det blot at fremhæve visse hovedtræk i udviklingen på det sprogligt-kulturelle område. Mest følgesvanger i denne henseende blev vel den spaltning, der skete i Sønderjyllands kirke- og skolesprog, idet dette blev tysk indtil en linje, der stort set falder sammen med 1920-grænsen. Thi under disse forhold blev mulighederne for en forbindelse med dansk kultur- og folkeliv praktisk talt ophævet for Sydslesvigs vedkommende. Kirkesproggrænsen blev et skel, bag hvilket i stedet stærke tyske kulturelementer påvirkede den sydslesvigske befolkning — friserne ikke undtaget.

Den kunstige delingslinje tværs gennem landet skimtes allerede kort efter reformationen. Fra 1665 — og navnlig fra 1768 — må endvidere nævnes Kiels universitet som en af forudsætningerne for, at Sønderjylland og dermed Sydslesvig fik en tysk-dannet embedsmandsklasse. Her er der navnlig grund til at understrege præsternes tyske uddannelse og virkningerne af præstegårdens tyske kulturliv.

Når man har hævdet, at selve »spaltningen i Slesvigs kirkesprog — og dermed også senere skolesproget — har været udslagsgivende for den forskellige nationale udvikling i Nord- og Sydslesvig«, har man samtidig placeret Sydslesvigs skoler på et

punkt, hvor en historisk undersøgelse er velmotiveret¹. Gennem et helt århundrede er den opfattelse kommet til orde — også fra videnskabeligt hold —, at skolen som sådan — og i særdeleshed folkeskolen efter 1800 — har spillet en direkte rolle for Sydslesvigs fortyskning.

Allerede 1847 dukker dette synspunkt frem, bl. a. hos *Manicus*, der skriver: »Uendelig skadeligere for den danske nationalitet i Slesvig har imidlertid det tyske organiserede skolevæsen og den indførte skoletvang vist sig. En stor del skoler i Mellemslesvig blev derved forcerede fortyskningsanstalter«². — På grundlag af et betydeligt, for samtiden delvis ukendt, kildemateriale hævdede *C. F. Allen* en halv snes år senere, at skolerne indtil 1848 havde været »fortyskningsværksteder« eller dele af »den store højtyske sprogmaskine«³. Når slesvigeren *Blauenfeldt* i 1876 mente, at »det har været til stor gavn for modersmålets bevarelse i Slesvig, at undervisningsvæsenet var så dårligt ordnet, at børnene i landdistrikterne i deres fædres hus kunne glemme det tyske, de om vinteren havde lært«, peger han med denne negative formulering på det samme: skolens faktiske betydning i sproglig henseende⁴.

En menneskealder senere skrev *Alexandra Johannsen*, at med Adlers oprettelse af skoler (d.v.s. den organisation, landsbyskolerne fik ved skoleloven af 1814) skete »det første skridt til fortyskning af Angel«⁵. Heri ligger dog intet nyt i forhold til Allens vurdering, og det er vel ligeledes hans tolkning, der klinger igennem *Nic. Svendsens* redegørelse for tilstanden omkring 1830: »Der var således dannet et systematisk grundlag for Mellemslesvigs fortyskning«⁶.

I vor tid har man dels efter specialundersøgelser, dels efter en mere kritisk bearbejdelse af Allens materiale stort set fastholdt synspunktet. *Hejselbjerg Paulsen* betegner Adlers skolelov som »et fortyskningsmiddel af højeste rang« og siger i en anden forbindelse: »Modersmålet var bandlyst fra de højere skoler i Slesvig stift lige til 1850. Her er hovedårsagen til Sønderjyllands fortyskning at finde«⁷. *Fabricius* bemærker i sin udførlige, autoritative skildring af udviklingen i Sydslesvig efter 1800, at »hos ungdommen undergravede Adlers skole det danske sprog«⁸. Endelig er en tilsvarende vurdering anlagt af en moderne historiker

som *Troels Fink*; indirekte udtrykt i ordene: »Det har haft en umådelig betydning, at landbefolkningen i Nordslesvig udelukkende lærte dansk«; direkte i en form som denne: »Derimod undergravedes dansk sprog og sind ved den tyske undervisning i Sydslesvigs skoler. Hvor dansk var talesprog, men tysk skolesprog, fandtes ikke en levende forbindelse med dansk kultur«⁹.

Det er opgaven i det følgende at undersøge det stof, der foreligger til belysning af Sydslesvigs skolehistorie, og derigennem prøve berettigelsen af det her citerede syn på skolens indflydelse.

Hvor fremstillingen former sig som en redegørelse for skolens organisation og udvikling, tager den navnlig sigte på landsbyskolen, idet den tillige koncentrerer sig om de brydninger mellem dansk og tysk, som afspejles i tre århundreders åndelige og pædagogiske bestræbelser.

Kilder til Sydslesvigs skolehistorie.

Da Sydslesvig aldrig har været et samlet administrativt begreb, fører der ikke nogen genvej til landsdelens skolehistorie. Stoffet må udskilles af et større hele, nemlig hertugdømmet Slesvigs eller — for den nyere tids vedkommende — provinsen Slesvig-Holstens skolehistorie. Der er ikke hidtil fremkommet nogen samlet, videnskabelig fremstilling af emnet, hvorfor en kortfattet orientering i det foreliggende kildemateriale må formodes at have almen interesse.

Arkivstoffet er meget omfattende, men også meget værdifuldt. Hovedparten af de akter, det drejer sig om, befinder sig i Schleswig-holsteinisches Landesarchiv på Gottorp. Det gælder Gottorperarkivet (abt. 7, gl. signatur A XX), i hvis topografisk ordnede afdeling der findes en del skolesager, Tyske Kancellis arkiv (abt. 65, resp. A XVIII), og generalsuperintendentens arkiv (abt. 18, resp. A VI). Det sidste er anlagt af generalsuperintendent Adler, hvis egenhændige, sirligt skrevne registrant stadig gør akterne let tilgængelige for den studerende. Af særlig betydning er grupperne specielle kirkesager (visitatsberetninger etc.), almindelige sager vedrørende landsbyskoler og seminarier, samt de enkelte provstiernes skolevæsen. Hertil kommer overrettens arkiv (abt. 13, gl. sign. A IV) og provinsialregeringens arkiv (nu abt. 49) for-

uden naturligvis en række lokale arkiver fra amter, godser og købstæder.

Rigsarkivet har dele af overrettens arkiv (bl. a. sager vedrørende sprogeskriptet af 15/12 1810) og overkonsistoriets arkiv (hvor i navnlig en samling visitatsberetninger 1722—1803 påkalder interessen). Provinsialregeringens arkiv i Rigsarkivet er af underordnet betydning, men uddyber dog vor viden på enkelte punkter.

Ved videregående studier kommer også de lokalt beroende sydslesvigske provstiarkiver i betragtning.

Af trykte kilder må først og fremmest nævnes de to samlinger af forordninger etc.: *Chronologische Sammlung* (1748—1847) og *Systematische Sammlung*. I den sidste er skolestoffet samlet i bind IV med tillæg. *F. M. Rendtorff: Die Schleswig-holsteinischen Schulordnungen* (1902) bringer dels autentisk kildestof (skoleordninger fra reformationen til og med 1814), dels udførlige kommentarer og oversigter. Bogen er trods sit ensidigt gejstlige præg stadig af betydelig værdi, navnlig for de ældste afsnits vedkommende. *P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig* (1845) bringer ligeledes et righoldigt og detaljeret stof, navnlig i den specielle del. Den historiske indledning er derimod ikke længere fyldestgørende.

Blandt den øvrige litteratur til emnet indtager *Allen's »Det danske sprogs historie«* (1857—58) stadig en fremtrædende plads, mere i kraft af det vidtstrakte stof, der er gengivet og bearbejdet, end ved de vurderinger, der anlægges. Værket giver dog endnu gode impulser, selv om det bør benyttes med varsomhed. *I »Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II«* (1938) har *E. Feddersen* givet skolens udvikling en relativ kortfattet, men kyndig og selvstændig behandling. *Ernst Erichsen's »Schulgeschichte der Landschaft Norderdithmarschen«* (1932) er baseret på grundige og banebrydende studier og giver tillige et bredt, pålideligt udsyn over hertugdømmernes almindelige skolehistorie. Samme forfatter har med sin artikel *»Die Schulverhältnisse in Angeln und die Adlersche Schulreform«* (Jahrbücher des Angler Heimatvereins 1952—53) givet en værdifuld redegørelse for et centralt afsnit af det sønderjyske skolevæsens historie.

Også fra dansk side er der i den nyere tid kommet vægtige bidrag til belysning af emnet. Festskriftet »*Slesvigs delte bispedømme*« (1949) bringer f. eks. en fyldig omtale af den rolle, generalsuperintendenterne har spillet (med gode biografiske oplysninger), og afsnittet om præsternes uddannelse — af *H. Hejlsbjerg Paulsen* — føjer adskillige nye træk til billedet af skolens fortid. Sidstnævnte forfatter har desuden i afhandlingen »*Oplysningstiden i hertugdømmerne*« (Sønderj. årbøger 1933-38) fremdraget og behandlet et vigtigt stof til denne periodes åndshistorie.

De her nævnte fremstillinger suppleres på enkelte punkter af tidsskrifter som *Provinzialberichte* og *Die Heimat*, især dog af *Schleswig-holsteinisches Schulblatt* og *Schleswig-holsteinische Schulzeitung*, hvori der i tidens løb er publiceret adskillige aktstykker af skolehistorisk indhold. Af de forfattere, som har ydet en særlig fortjenstfuld indsats i så henseende, er der grund til at nævne *Chr. Kock*, som i serien »Aus vergangenen Tagen« (*Schulzeitung* 1924-25) navnlig beskæftiger sig med området syd for Slien, samt *Joh. Grönhoff*. Sidstnævnte har i *Schulzeitung* 1928-29 offentliggjort en bibliografi, som siden er blevet korrigeret og ført a jour. Denne litteraturoversigt, der også omfatter skolebøger, findes nu på landsbiblioteket i Kiel som et førsterangs hjælpemiddel ved ethvert studium af hertugdømmernes skolehistorie. »*Methodisches Handbuch für Heimatforschung*« (1954) giver en lignende fortræffelig forhåndsvejledning, bl. a. ved sin oversigt over ældre og nyere lokalhistoriske skrifter. Mange af disse åbner indblik i et stof, der danner et betydningsfuldt supplement til de almindelige historiske fremstillinger. I første række må nævnes *C. P. Hansen*: »*Die Anfänge des Schulwesens oder einer Schulchronik der Insel Sylt*« (1879), *W. Jessen* og *Chr. Kock*: »*Heimatbuch des Kreises Eckernförde*« (2. udg. 1928) og »*Flensborg Bys Historie I-II*« (1953-55); men også de lokalhistoriske periodica, som f. eks. *Jahrbücher für die schleswigsche Geest* bringer jævnligt artikler af skolehistorisk interesse.

Den biografiske litteratur må heller ikke overses. *G. F. Schumacher*: *Genrebilder aus dem Leben eines 70-jährigen Schulmannes* (1841), *Lorenz Nissen*: *Meine Wege und Umwege zur*

Kirche (1826) samt *A. C. C. Holdt: Fra min skoletid* (1867) er blot enkelte eksempler på skildringer, der rummer livfulde tidsbilleder fra skolens verden.

Ortodoksiens periode (1542-1721)

Selv om det er berettiget at tale om en senmiddelalderlig humanisme som en af de ældste påviselige drivkræfter i skolevæsenets historie, var det dog først reformationen, der medførte en stærk og varig tilskyndelse til at sørge for folkeundervisningen i bredere forstand. Som den i politisk og sproglig henseende drog revolutionerende følger efter sig, kom den også til at danne epoke i skolens historie.

»Christlyke Kercken Ordeninge«, der som et sidestykke til kirkeordinansen af 1537 blev Sønderjyllands og Holstens kirkelige grundlov fra 1542, påbød oprettelsen af latinskoler i alle byer og flækker. Oprettelsen blev gjort til en magistratsforanstaltning, og der blev givet detaljerede forskrifter for undervisningen. Samtidig rettedes et forbud mod de private smugskoler, de såkaldte vinkel- eller klipskoler¹. I de følgende år blev der oprettet latinskoler i Bredsted, Flensborg, Eckernförde, Garding og Tønning². Disse »rektorskoler«, som de også kaldtes, var vel oprindelig tænkt som uddannelsescentre for de vordende lutherske gejstlige; men det var de færreste af dem, der slog til som forberedelse til universiteterne. Rektorerne var, i hvert fald ved de mindre, ofte 2. klasses teologer, og den latinundervisning, de befattede sig med, var elementært betonet. Latinskolerne havde altså ikke fuldt ud karakter af gymnasier, men udfyldte nærmest det behov, som vor tids realskoler dækker³.

Kirkeordningen befatter sig også, omend mindre udførligt med, hvad der må anses for en allerede eksisterende kim til en folkeskole i de større byer: »I de tyske skoler for sådanne børn og pigebørn, som ikke lærer latin, har øvrigheden at se til, at de bliver undervist. Vi begærer ej mere, end at man jævnsides med anden færdighed foreholder sådanne børn begyndelsesgrundlaget for et kristeligt levned«. Børnene skulle altså foruden i andre færdigheder undervises i den kristelige børnelærdom, og det blev ligeledes de lokale myndighe-

ders sag at sørge herfor⁴. Hvad der dengang og senere blev betegnet som »tyske skoler« var altså offentlige og verdslige skoler med obligatorisk religionsundervisning. Lærerkræfterne blev autoriseret og ansat som *skrive- og regnemestre*, en betegnelse, der iøvrigt bibeholdtes til langt ned i det 19. århundrede.

For den nyetablerede lutherske kirke måtte det naturligvis være magtpåliggende at opdrage den opvoksende slægt i reformationens grundsætninger, og der blev snart truffet videregående foranstaltninger. Således gled katekismusundervisningen ind som led i gudstjenesten, og på et vist tidspunkt lagde man endog vægt på »katekismuseksamen«, d.v.s. overhøring af menighedens voksne medlemmer⁵. Derudover tilfaldt det gejstligheden at undervise landsbybørnene i den kristelige børnelærdom, hvormed snart fulgte en elementær undervisning i læsning og skrivning. Hvor degnene på landet ikke kunne bestride dette, måtte købstaddegnene træde til og holde en art »flyvende degneskoler«⁶.

I Christian 3's folkeskoleordning fra 1544 skimter man omridset af en folkeskole på landet, idet der tales om »kapellanskoler«. »Kapellanerne på landet skal selv holde skolen og flittigt holde børnene til at lære at læse, skrive og regne . . .«⁷. En nærmere undersøgelse bekræfter, at kapellanen, resp. diakonen, virkelig har været skoleholder i visse kirkebyer, således i Eggebæk, hvor diakonatet først 1770 blev omdannet til et degne- og skolemesterembede⁸. I Krop påhvilede det ligeledes diakonen at holde skole, og omkring 1630 hedder det om Havetoft: »Degne- og skolemestertjenesten forvaltes af Hr. Pastoren, som nyder alt, hvad der er tillagt degneembedet og lader det bestride af en dertil nok som kvalificeret person uden dadel«. Det samme var tilfældet i Bøl og Løjt⁹.

Skoler af denne art bar altså i lang tid undervisningen på landet. For kirkens midler blev der anskaffet en bibel og salmebog til hver skole, og mens den religiøs-kirkelige undervisning var henlagt til formiddagen, blev der i eftermiddagstimerne undervist i læsning og skrivning, undertiden tillige i regning¹⁰.

100 år efter reformationen var rammerne for så vidt udvidet, som det nu i de fleste sogne var degnen, der skulle udøve skolemesterens funktioner. Deraf fulgte dog ikke nødvendigvis, at der

også forefandtes skolebygninger, eller at der fandt regelmæssig undervisning sted. Beretninger fra Gottorp amt nævner adskillige eksempler på, at degnene trods præsternes formaninger ikke holdt skole. Mange var simpelthen ikke i stand til at undervise bøndernes børn i læsning og måtte derfor holde en hjælper eller substitut¹¹. De frisiske egne, Eidersted og Marsken, lå øjensynligt i spidsen, hvad skolevæsenet angik. Her krævede det udstrakte selvstyre et vist kendskab til læsning, skrivning og regning, og befolkningens velstand tillod, at man stræbte hen imod skoler i de fleste større landsbyer¹².

Fra Koldenbüttel kendes der 2 lokale skoleordninger (1624 og 1641)¹³. Den sidste af disse er affattet på højtysk, et udtryk for, at det højtyske skriftsprog er i færd med at fortrænge plattysk som kirkesprog. Det var plattysk, der ved reformationen kom til helt at beherske kirken i Sydslesvig, ikke blot i byerne, men også på landet. Plattyske liturgiske bøger, plattyske indskrifter og plattysk prædiken spores overalt i den følgende tid, også i Angel og Mellemslesvig. I latinskolerne var det plattysk, der i de nederste klasser anvendtes side om side med latinen. Men omkring midten af det 17. århundrede trådte højtysk i stedet. Endnu 1629 og 1633 kunne generalsuperintendent Jac. Fabricius d.æ. føre Haddeby kirkeregnskabsbog på plattysk¹⁴; men Flensborgpræsten Paul Walther's »Manuale ecclesiasticum edder Kerchen Handbökechen«, der er trykt i Hamburg 1635, er allerede 30 år senere forældet; thi i fortalen til sin alterbog siger Adam Olearius 1665: »De fleste præster forretter nu deres prædikener og gudstjeneste ikke på det nedersaksiske, men på det højtyske sprog«¹⁵.

I 1636 var *Stephan Klotz* blevet udnævnt til generalsuperintendent for den kongelige del af hertugdømmerne, og hermed fulgte 1639 udnævnelsen til provst over Flensborg-Bredsted provsti. Overgangen fra plattysk til højtysk kirkesprog fuldbyrdes altså i den kongelige del netop i hans embedsperiode.

Året efter sin udnævnelse til generalsuperintendent holdt Klotz visitats i de adelige sogne¹⁶. Beretningen herom viser, hvilket indtryk han har dannet sig, og hvilke synspunkter, han har anlagt på opgaverne¹⁷. Som naturligt er, har han måttet »korrigere« overalt. Han har pålagt degnene at holde skole, »betroet« præ-

sterne at føre tilsyn i så henseende og formanet både dem og kirkevægerne til at anmelde de uvillige forældre, som ikke holdt deres børn i skole. Videre har han søgt at formå godsejerne til at skåne de mindre børn for hoveri, så de kunne komme i skole, og med alle til rådighed stående midler vil han gennemtvinge, at børnene møder til katekismusoverhøring i kirken om søndagen, og at de dog sendes i skole mindst 2 gange ugentlig. Endelig slår han til lyd for, — idet han påberåber sig visse lutherske kirkers sædvane —, at de unge, inden de første gang tages til alters, skal aflægge vidnesbyrd om deres børnelærdom¹⁸.

I 1638 beordrede han de plattyske skolebøger afskaffet og erstattet med tilsvarende højtyske, og her drejede det sig ikke blot om latinskolerne, men også om borgerskolerne, de tyske skoler, i byerne¹⁹. Sine nære forbindelser med hoffet benyttede han til at opnå kongelig støtte til de foranstaltninger, hvormed han ville ophjælpe skolevæsenet. Således udstedte han i 1643 sammen med amtmand Kaj v. Ahlefeldt — under henvisning til befaling fra højeste sted — en lokalforordning om landsbyskoler i Flensborg amt²⁰. I denne forpligtes beboerne til at sende deres børn i skole både vinter og sommer. De forsømmelige trues med anvendelse af kirkelige disciplinærmidler. Udover de skolepenge, som skolemesteren hidtil havde oppebåret, og som fremdeles var tiltænkt ham, skulle bønderne yde indtil 1 skæppe rug årligt, og denne afgift skulle om fornødent udpantes.

I 1646 sammenkaldte kongen på Klotz' foranledning en »lille synode«, d.v.s. en provstekonference, i Rendsborg. I den »konstitution«, som her blev udstedt, og som har karakter af en lov for de kgl. dele af hertugdømmerne, bebudes en mere omfattende lovgivning til gavn for skolevæsenet: »Så er skolerne på landet i høj grad påkrævet, og skal der derudi gøres en generalkonstitution, skolemestrene og præceptorerne tilsikres et vist, omend ringe vederlag, som det allerede er sket i Flensborg amt, og folkene desforuden tvinges til at sende deres børn i skolerne, som er planteskoler for fromhed (seminaria pietatis)«²¹.

Løftet om en generalkonstitution blev indfriet 20/8 1650 af kong Frederik 3 ved en forordning om skoler og katekismusundervisning²². Heri gøres degneskolerne til det centrale i under-

visningsapparatet på landet, idet det påbydes, at lokaliteter indenfor en radius af en fjerdingvej fra kirken skal sende børnene til degneskolen, medmindre vandløb eller farlige veje lægger hindringer i vejen. Landsbyer i større afstand må antage deres egen skolemester. Præsten skal 4 gange om året foranstalte en »eksamen« og iøvrigt føre tilsyn med skolelærerne. Af særlig interesse er forordningens § 5, som fastslår, at i egne, »hvor der intet tysk sprog er«, skal der undervises efter den danske katekismus, eftersom børnene ikke forstår den tyske²³. Lovbestemmelsen er ikke lokalt begrænset og skulle altså for så vidt have gyldighed for store dele af Sydslesvig. Den blev imidlertid aldrig håndhævet for Angels vedkommende, som det vil ses af det følgende. Kirkesproggrænsen var en realitet!

En afskrift af Frederik 3's forordning i Flensborg provstiarxiv er forsynet med tilføjelser, dateret 11/1 1651, som viser, at Klotz har ønsket at følge de relativt kortfattede, generelle lovbestemmelser op med en mere udførlig kundgørelse til sit eget provsti²⁴. Heri konstateres det indledningsvis, at skolebesøget trods alle forordninger etc. ikke er tilfredsstillende, hvorfor det indskærpes, at øvrighedens påbud må overholdes. Præsterne skal drage omsorg for, at degnekaldene besættes med duelige subjekter, ligesom de skal udfærdige og ved fremtidige visitatser forevise en fortegnelse over de skolepligtige børn. Uefterrettelige forældre skal trues med udelukkelse fra nadveren og skolelærere, der ikke udviser den fornødne flid, med embedsfortabelse. Slutelig statueres, at forældre, som trods alle formaninger og dekretter ikke sender deres børn i skole, ligefuldt skal betale skolepenge; beløbet skal i så fald udpantes af ottemændene, og de pågældende om fornødent anmeldes til verdslig retsforfølgelse.

Et samlet udtryk for Klotz' skolepolitik, om man må kalde det sådan, har vi i det udkast til en ny, almindelig skoleordning, som han i 1651 tilstillede kongen, men som aldrig blev virkeliggjort²⁵. Det er udarbejdet i tilknytning til en visitatsberetning, hvori der tegnes et mørkt billede af skolevæsenets tilstand: »Hvad for det 6te skolerne angår, så befinder disse sig mange steder på landet som og i byerne i en såre slet tilstand. Hos bønderne frugter hverken ord eller formaninger, de vil ej heller for nogen pris lade sig



*Generalsuperintendent
Stephan Klotz (1606—1668),
sognepræst til St. Nicolai Kirke
i Flensborg og provst for
Flensborg provsti.
Ejer af gården Adelbylund.
Samtidigt stik.*

bevæge til at sende deres børn flittigt i skole, blot fordi de ikke vil give deres skolemester hans ringe salær eller skole-løn for deres børn«.

Eftersom de hidtidige påmindelser ikke har frugtet, vil »en streng lovbefaling« være nødvendig, og det er for at opnå en sådan, at hans detaillerede forslag indsendes.

I 19 punkter befatter Klotz sig med skolerne på landet, i alt væsentligt følgende de retningslinjer, som kendes fra det foregående. Det er dog værd at bemærke, at et bidrag til forhøjelse af skolemesterlønnen nu søges pålignet alle sognets eller landsbyens indbyggere (»men at der også tillægges ham fra hver enkelt af sognets eller landsbyens indvånere — hvad enten han har børn eller ikke — så meget som man giver ko- eller svinehyrden, det være sig i penge eller korn«). Ottemændenes ansvar for udpant-

ning af disse ydelser søges lovfæstet samtidig med, at der skabes hjemmel for, at skolepengene for fattige børn hæves af kirkens midler. Til gengæld forlanges det, at beboerne skal bygge og vedligeholde skolehuse med bolig for læreren. Hvor afsides landsbyer antager deres egen skolemester, har degnen ret til kompensation for de skolepenge, han derved går glip af.

Udover de her nævnte kilder, der alle kan dateres med sikkerhed, kendes et aktstykke, skrevet af generalsuperintendenten med egen hånd. Det har titlen »Punkter at iagttage i skolen og ved katekismuseksamen«²⁶. Indholdet af de 11 punkter viser en umiskendelig lighed med det langt udførligere udkast fra 1651. Det drejer sig derfor efter al sandsynlighed om et forlæg til dette²⁷.

Endelig må i denne forbindelse nævnes en af sognene Satrup, Esgrus, Stenbjerg og Kværn samt hele Nyherred antaget skoleordning, som bl. a. giver noget udførligere forskrifter m. h. til udarbejdelsen af en fortegnelse over de skolepligtige børn, ligesom der her for første gang opereres med faste størrelser som skolepenge (2 mark om året af et barn, der lærer at læse, 2 mark 8 skill., når barnet tillige lærer at skrive og 3 mark af en dreng[!], som ydermere regner). Heri er der dog karakteristisk nok givet en lempelse, idet det hedder, at vedvarende sygdom kan bevirke, at enkelte børn udebliver fra skolen, og skolemesteren må i så fald lade sig nøje. Ud fra en sådan vurdering af indholdet er det rimeligt at henføre også denne lokale skoleforordning til Stephan Klotz' aktive styre i Flensborg amt, og det er nærliggende at antage, at den er blevet gennemført som en art kompensation for, at den store skoleordning udeblev²⁸.

Vi kan herefter sammenfatte hans bestræbelser i følgende:

1. indførelse af almindelig skolepligt med registrering af skolepligtige børn.
2. opførelse af skolebygninger og forhøjelse af lærerens vederlag.
3. degneskolerne skal være tyngdepunktet i folkeskolerne på landet.
4. tvangsbestemmelser søges håndhævet dels ved kirketugt, dels ved verdslig strafforfølgelse.

Men Klotz var langt forud for sin tid. Hans mest vidtrækkende og konstruktive forslag fik aldrig lovskraft. Endnu i årene op mod 1800 måtte man affinde sig med, at skolearbejdet hvilede i sommerhalvåret²⁹. Realitetssans var altså ikke fremherskende hos denne nidkære forkæmper for den lutherske ortodoksi; men hans skoleprogram røber et skarpt blik for det væsentlige og betydelige organisatoriske evner.

At Klotz var eksponent for en fremmed indflydelse i Sydslesvigs kirkeliv, kan ikke bestrides. At han »fuldt bevidst satte sig til mål åndeligt, sprogligt og administrativt at omforme det sønderjyske præsteskab og dets menigheder i den skrappeste tyske Lutherdoms billede«, er sikkert også rigtigt³⁰. Derimod kan der rejses indvendinger mod Allens fremstilling, der giver ham hovedskylden for, at højtysk blev kirkesprog i Angel³¹. Det må huskes, at det ikke er kirken som sådan, der optræder som bærer af det højtyske skriftsprog. Længe før det blev kirkesprog i Sydslesvig, havde det erobret det kongelige kancelli, og det var trængt ind i byernes administration og kirkeregnskaber inden det fortsatte sin sejrsgang på landet³². De anklager, Erik Pontoppidan m. fl. — og siden Allen — har rettet imod ham, svækkes unægtelig, når man ser, at han blot fulgte samtidens førende kredse. I øvrigt måtte plattysk jo dele skæbne med det danske folkesprog, og dette fik måske ret beset et pusterum. Det mente i hvert fald den danske angelbo, der om Klotz og hans virksomhed udtalte: »Var ikke i midten af 17. århundrede højtysk blevet indført i kirken i stedet for plattysk, da havde det set sort ud med vort kære modersmål . . . vi må derfor holde Stephan Klotz højt i ære for hans fortjenester i denne sag«³³.

Når Klotz så ihærdigt gjorde sig til talsmand for almindelig skolepligt, er forklaringen naturligvis den, at bønderne ikke kunne eller ikke ville se nødvendigheden af at sende børnene til skole om sommeren, hvor de på forskellig vis kunne gøre nytte ved arbejdet. Dette gjorde sig gældende overalt, ikke mindst i de fattigere hedeegne. I afsides liggende landsbyer blev det efterhånden almindeligt, at bondestanden selv etablerede en nødtørftig undervisning ved at leje en skolemester for vinteren. Denne fik i reglen kosten på omgang hos beboerne, samlede børnene til undervis-

ning, hvor der fandtes et rum til formålet og ernærede sig iøvrigt på anden vis, enten ved et håndværk eller ved at gå på dagleje om sommeren. Disse biskoler præger i stigende grad billedet af landsbyskolen hen imod år 1700³⁴.

I den periode, der her tales om, fremtræder skolen i virkeligheden som en kirkelig institution. Det er ikke blot de gejstlige myndigheder, der varetager ledelsen, men det er kirkens dannelsesideal, der behersker skolen. Kun på de frisiske øer spores en vis selvstændighed. Skolerne på Sild betegnes f. eks. som »frie folkeinstitutter«, som indtil 1760 hævdede sig som uafhængige private læreanstalter og navigationsskoler³⁵.

Med konfirmationens indførelse blev det stærkere præciseret, at skolernes formål var uddannelsen af troende kristne. Undervisningen i katekismus var for den tids skoler noget aldeles centralt, ja det er næppe for meget sagt, at undervisningen i elementære kundskaber, først og fremmest læsning, i virkeligheden blev betragtet som en forudsætning for katekismusundervisningen³⁶.

Med etableringen af de offentlige skoler fulgte derfor også et gejstligt tilsyn og afhængighed af gejstligheden i et omfang, som vi i dag næppe kan forestille os. Dette forhold bestod også i den følgende tid, hvor statens indflydelse begynder at gøre sig gældende.

Pietismens periode (1721—1773).

Krigene mod Sverige 1657—60 og ikke mindst Den store nordiske Krig 1700—1721 lagde allehånde hindringer i vejen for en udbygning af landsbyskolerne efter de retningslinjer, Klotz havde peget på; men efter inkorporationen i 1721 forelå en helt ny situation. Frederik 4 traf dog ikke de forholdsregler, der kunne have været anledning til, men indskrænkede sig til en »peu après peu-politik«. Derimod blev der i Christian 6's regeringstid udfoldet en ikke ringe aktivitet. Initiativet udgår nu fra regeringen, et tydeligt udtryk for, at staten vedkender sig sin interesse for skolevæsenets udvikling.

1736 tilkendegiver kongen over for generalsuperintendent Conradi sin vilje til at fremme skolevæsenet i hertugdømmet

Slesvig. Generalsuperintendenten skal indsende de fornødne oplysninger om dets øjeblikkelige tilstand, og med henblik herpå indkaldes der straks indberetninger fra de enkelte pastorater².

Baggrunden for dette skridt er ikke helt klar. Det er muligt, at hofpræsten Erik Pontoppidan og slesvigeren Bluhme har tilskyndet kongen dertil; men her er dog kun tale om gisninger³. Det forekommer mere sandsynligt, at regeringen har ønsket at følge visse forbilleder; f. eks. indeholdt den holstensk-plønske kirkeordning af 1732 betydningsfulde afsnit om skolerne, og for den gottorpske del af Holsten var der udstedt skoleordninger både 1733 og 1734⁴.

Under alle omstændigheder må initiativet ses som et udslag af pietistisk stræben, altså som mere religiøst end nationalt betonet. I øvrigt rækker regeringens bestræbelser videre end blot til Slesvig; thi 15/2 1737 får overkonsistoriet i Glückstadt anmodning om også at udarbejde forslag til en forbedring af skolevæsenet i den kongelige og fællesstyrede del af Holsten. Inden årets udgang har overkonsistoriet sit projekt færdigt⁵.

Imidlertid havde også provsterne i Slesvig fået påbud om at indsende deres respektive betænkninger til kancelliet, og i 1738 blev det overdraget overkonsistoriet på Gottorp at lave udkast til en ny almindelig skoleordning for Slesvig⁶. Hvor grundigt man her gik til værks, fremgår af, at Conradi kort tid efter fik besked om at indsende yderligere oplysninger samtidig med, at kirkevisitatorerne (amtmand og provster) blev bedt om at skitse, hvorledes indretningen af distriktsskoler bedst kunne gennemføres. Man tog altså nu klart sigte på at bringe undervisningen i de inferiøre biskoler ind under mere ordnede rammer⁷. En måneds tid senere afleverede Conradi en udførlig indberetning, der samtidig indeholdt hans forslag til en skolereform⁸.

Heri beflitter han sig af al evne på at få bygget faste skoler: »Det går dog ikke an«, skriver han, »at alle børnene indespærres i et snævert rum, fyldt med de stærke uddunstninger, der fremkommer, når de er blevet våde undervejs, og som kan være skadelige for deres sundhed. hvorfor jeg holder for, at skolehuset overalt forsynes med en ganske rummelig skolestue, en særskilt opholdsstue til skolemesterens familie, begge

med ovne, desuden med et lille spisekammer, en bageovn og stald til et par køer eller nogle får (i fald skolemesteren, når familien vokser, vil holde endnu mere kvæg end det ovennævnte), endelig også med det nødvendige aflukke til foder og brændsel, — eller at det, hvor det er påkrævet, forstørres ved tilbygning af et eller to fag og i øvrigt holdes i god, tæt og holdbar stand«.

Planen stødte imidlertid på så mange hindringer, at regeringen først og fremmest søgte at nå til et resultat syd for Ejderen. 1740 meddelte den kirkevisitatorerne i Sydditmarsken, at den havde i sinde at fremskynde forbedringen af skolevæsenet i Holsten. I Slesvig viste det sig umuligt at overvinde de praktiske og finansielle vanskeligheder, og 26/9 1742 erkendte man i statsrådet, at man indtil videre var nødt til at se bort fra en almindelig ordning for dette hertugdømme⁹.

En udløber af hele denne sag henledte dog regeringens opmærksomhed på et forhold, som der var al mulig grund til at beskæftige sig med: konflikten mellem kirkesprog og folkesprog i visse egne af Sydslesvig. Det var provst *Lundius*, Flensborg, der fremhævede vanskelighederne for børnene i de dansktalende sogne ved at forstå og drage nytte af den belæring, de modtog på tysk i skolen og i kirken; f. eks. havde pastor Buchholz i Hanved pointeret: »Det ville være udmærket, hvis gudstjeneste og skole også blev holdt på dansk i de danske lokaliteter«¹⁰. Nu fandt provsten, at der ved fremtidig besættelse af præsteembeder i det pågældende provsti i hvert fald burde tages hensyn til ansøgere, som i nogen grad beherskede det danske sprog. Statsrådet gik imidlertid uden om problemets kerne; betænkningen, som blev forelagt ved mødet 28/4 1738 siger blot, at i selve de sproglige misforhold vil der ikke umiddelbart kunne ske nogen ændring. Det principielle spørgsmål om embedsbesættelserne ønskede man ikke at foregribe, men henviste det til Hans Majestæts personlige afgørelse¹¹.

Regeringen havde dog trods alt fået en impuls, og det tjener den til ære, at dette straks udløste en bevidst bestræbelse for at skabe modvægt mod det tyske sprogs indflydelse. 10/7 1739 erklærer man i en skrivelse til kirkevisitatorerne, bl. a. i Tønder, Gottorp og Flensborg amter, at man ønsker sagen nærmere under-

søgt, så at der kan træffes passende foranstaltninger til at råde bod på »ondet«; det skulle oplyses i enkeltheder, om præster og lærere, hvis det krævedes af dem, var i stand til at prædike og undervise på dansk. De i denne anledning indsendte beretninger bevirkede, at der i november samme år blev udfærdiget et reskript om, at der i fremtiden skulle kræves færdighed både i dansk og tysk ved besættelsen af præste- eller lærerembeder i Slesvig¹². Regeringens direktiver formåede ikke at trænge igennem; men de markerer dog en positiv holdning i et vigtigt nationalt anliggende¹³.

1744 får amtmænd og provster i Slesvig henstilling om at »pussere« forbedringerne af skolevæsenet i det omfang, det er muligt på det bestående grundlag. Opførelsen af skolebygninger skal ske på »menageuseste« måde, altså med de midler, man lokalt måtte anse for passende og formålstjenlige. En almindelig og gennemgribende skolereform havde man måttet skrinlægge¹⁴.

Derimod lykkedes det i Holsten at nå det tilsigtede resultat. 1745 blev der udstedt en skoleordning for de områder, der stod under fælles styre, og samme år fik også det plönske hertugdømme sin skolelov. Endelig kunne regeringen ved udgangen af 1747 approbere »Forordning om bedre indretning af de tyske skoler i særdeleshed på landet i den kongelige del af hertugdømmet Holsten«¹⁵.

Hvad var så det historisk betydningsfulde i dette tiårs omfattende bestræbelser for at højne landsbyskolerne i hertugdømmerne? Det var jo kirke og stat, der her arbejdede hånd i hånd; staten angav sin interesse i skolevæsenets udvikling, men overlod til kirken som sin repræsentant at foretage den nærmere udformning¹⁶. Generalsuperintendent Conradi må betragtes som sjælen i foretagendet, og det er da også fuldt ud i pietismens ånd, når det i en af de her omtalte skoleordninger hedder: »Al undervisning af ungdommen sigter alene på, at den kan bringes til levende erkendelse af Gud og sin frelser, altså til nådens stand«¹⁷. Den strenge og stive ortodoksi er vejet for kræfter, der gennem skolerne vil pleje det *religiøse liv* hos den enkelte og i samfundet.

Teknisk set koncentrerer anstrengelserne sig om at gennem-

føre almindelig skolepligt og udvide undervisningstiden. Biskolerne søges omdannet til distriktsskoler i moderne forstand, hvorved det af Klotz knæsatte princip på ny tages op: Skoleafgifterne tænkes fordelt på alle distriktets beboere, enten de har skolesøgende børn eller ikke. Skolen betragtes altså ikke længere som et privatanliggende, men som en »kommunal« foranstaltning. Samtidig skimter man et nyt perspektiv for lærerens stilling: det er ad denne vej, hans position som embedsmand møjsommeligt skulle bygges op¹⁸. Hidtil havde han i mere end en forstand været placeret i landsbysamfundet omtrent som byhyrden¹⁹.

Det må dog stærkt understreges, at hvad der her forelå på papiret, var meget langt fra virkeliggørelse. Gejstlige og jurister havde fremholdt »den ideale fordring«; men bønderne hverken ville eller kunne indfri den. »Folkene kan ikke betale kontributionen, hvorledes skulle de da kunne give noget frivilligt til kirker og skoler?» spørger præsten i Hanved 1736²⁰. Realiteterne tegnede sig derfor væsentlig anderledes, og der skulle gå en rum tid, før begivenhederne for alvor kom i skred.

Et blik på de faktiske forhold, således som de omkring midten af det 18. århundrede afspejler sig i præsteindberetninger etc., viser, at det var de færreste steder, der fandtes faste skolebygninger. Uden for kirkebyerne var det i hvert fald almindeligt, at skolen flyttede fra sted til sted i landsbyen, og i adskillige tilfælde måtte man tage til takke med et værelse, hvor der blev stillet med småbørn, eller hvor kvinderne spandt og kartede²¹. Der er eksempler på, at særlig interesserede lærere byggede bolig med skolestue for egen regning og risiko²². — I Damendorf benyttede man i 1739 byens hyrdehus til skole; men skolemesteren betalte leje, 3 rdl. årlig, af det rum, hvor der skulle undervises²³. I Tøstrup holdtes der endnu 1795 skole i degnens bagehus²⁴. Lærerne — degne såvel som biskolelærere — lønnedes dels med naturalier, dels med skolepenge for hvert barn. 1 skilling om ugen, vel at mærke i den tid, der holdtes skole, var almindeligt for undervisning i læsning, 1½ sk. for læsning og skrivning, 2 sk. såfremt barnet tillige modtog regneundervisning. (I Kosel blev 1764 af et samlet børneantal på 40—50 kun 10

undervist i skrivning og 3 i regning). Indtægterne rettede sig altså efter, hvor mange børn der kom i skolen, og lærerne måtte selv tigge skolepengene sammen, hvilket nedsatte dem i befolkningens omdømme. Først fra 1754 påhvilede det kirkevægerne at indsamle skolepengene²⁵. Hvor der nu søgtes oprettet biskoler, mødte dette undertiden modstand fra degnene, der tidligere som skolemestre for hele sognet havde oppebåret alle skolepengene. — En oversigt fra Hütten sogn fra 1757 giver et indtryk af skolelærernes sociale kår, idet deres indtægter (omregnet i penge) sættes i forhold til præstekaldets. Mens præsten årligt kan beregne sig ca. 266 rdl., tilfalder der degnen i Ascheffel 58 rdl., og biskolelærerne i Østerby, Damendorf og Brekendorf får henholdsvis 24, 14 (!) og 18 rdl.²⁶.

Skoletiden var de allerfleste steder indskrænket til vintermånederne, fra Martini (11. novbr.) til påske. »Sommerskoler har vi ikke«, hedder det i en visitatsberetning. »Børnene løber altså hele sommeren omkring i landsbyerne ligesom de vilde og bliver ganske forsømt og fordærvet. Hvad de har lært om vinteren, det er altsammen glemt i løbet af 6 uger efter at skolerne er sluttet«²⁷. Når pløjetiden var inde, kunne skolemesteren hengive sig til det hierhverv, der i betragtning af den karrige løn simpelthen var nødvendigt, om en familie skulle eksistere. Eksemplerne på den slags håndtering er legio (snedker, træskommand, skomager, skrædder etc.²⁸. Kvalifikationerne til at undervise har det givetvis været så som så med, og mere end et sted kom betegnelsen »et mådeligt subjekt« i anvendelse, når de gejstlige rangspersoner holdt visitats. 1742 sammenfatter Conradi sin bedømmelse for Hütten amt i følgende:

»Skolemestrene på landet fortjener hverken megen ros eller megen revselse, de er så gode, som man kan have dem i betragtning af det slette underhold, de nyder, og af det noksom bekendte forfald i kristelig handling; dog er der intet at udsætte på deres flid, og deres duelighed er således beskaffen, at de forstår nødtørftigt at bibringe ungdommen katekismens bogstav foruden læsning, skrivning og regning«²⁹.

Holsten havde altså fået et forspring, hvad landsbyskolerne angår; men regeringen fulgte fremdeles indberetningerne fra

Slesvig med vågen opmærksomhed. Allerede i 1752 under Conradis eftermand, generalsuperintendent Reuss, rejste J. H. E. Bernstorff (1751-70 oversekretær i Tyske Kancelli) spørgsmålet, hvorvidt den holstenske skoleforordning af 1747 skulle udstrækkes til Slesvig³⁰. Reuss anbefalede, at dette skete med enkelte ændringer; men overkonsistoriet frarådede, og heller ikke denne gang kom man sagens løsning nærmere³¹. Der kan ikke i dette mislykkede forsøg på at tilvejebringe »uniformitet« mellem de to hertugdømmer lægges nogen som helst national tendens; Reuss og Bernstorff var ganske vist begge tyskere og havde nær personlig kontakt; men det påtænkte skridt var jo, som det fremgår af det foregående, sagligt velmotiveret, og det var iøvrigt en forespørgsel fra kirkevisitatorerne i Flensborg amt, der foranledigede hele den omfattende korrespondance. Man afæskede simpelthen kancelliet en erklæring i et tvivlstilfælde. Desuden lå en behandling af Slesvigs problemer ud fra selvstændige synspunkter helt uden for datidens forudsætninger, selv om Reuss ikke savnede blik for de to hertugdømmers uensartede beskaffenhed; (han foreslog f. eks. generalsuperintendentembedet delt og viste også 1753 forståelse for det uhensigtsmæssige i, at børnene i danske mellemslesvigske sogne som Humtrup, S. Løgum og Brarup havde tysk katekismusundervisning)³².

Bernstorff forstod imidlertid, at politik er det muliges kunst. Kunne den holstenske skoleordning ikke direkte overføres til Slesvig som gældende lov, måtte man søge at opnå det bedst mulige rent administrativt. Han valgte at udfærdige et reskript til de lokale myndigheder gennem overretten. Heri konstateredes det, at der end ikke fandtes degneskoler alle steder. Der skulle derfor tages skridt til opførelse af nye skoler, og lærerne have egen ild og arne i stedet for som hidtil at få kost og underhold på omgang. Blandt de øvrige retningslinjer nævnes det, at lærerne før deres ansættelse skulle prøves af provsterne, og mislige eller uduelige biskolelærere ville kunne afsættes, dog med myndighedernes godkendelse. Endelig indskræpes præsternes visitationspligt: de skal hver 14. dag holde sig underrettet om arbejdet i skolerne og indsende halvårige beretninger til provsterne³³.

I den følgende tid beskæftigede man sig både i central-administrationen, ved overretten på Gottorp og i amterne med et spørgsmål, som allerede tidligere var rejst, men som nu vendte tilbage i skærpet form ved generalsuperintendent *Struensees* energiske forestillinger. Denne brandenborgsk fødte gejstlige, der tog sine embedsforpligtelser meget alvorligt og optrådte som en streng visitator og typisk bureaukrat, blev naturligvis højlig forbavset, da han på sin første visitatsrejse i Flensborg provsti stødte på modsætningen mellem folkesprog og kirkesprog. Han mente, det ville være formålstjenligt, om der overalt i Angel enten taltes udelukkende dansk eller udelukkende tysk, så at gudstjenesten kunne holdes i et sprog, som indbyggerne kendte. Da der imidlertid ville foreligge mange vanskeligheder m. h. til dansk, bl. a. fordi præsterne næsten uden undtagelse ikke forstod dette, henstillede han til regeringens overvejelse, om ikke det alvorligt burde indskærpes skolemestrene, at de ved undervisningen ikke måtte benytte andet sprog end det tyske³⁴.

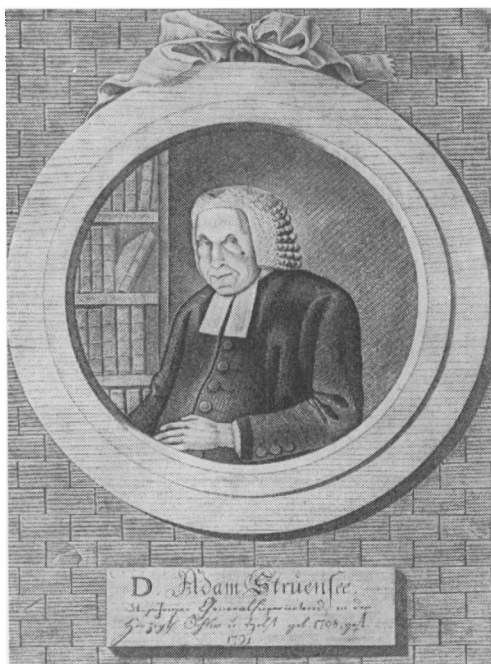
Det skulle vise sig, at der her var foretaget et udspil, som bragte tyskheden i Sydslesvig væsentlige fordele. Overkonsistoriet mente ganske vist, at det ville være naturligt, om præsterne gjorde sig den ulejlighed at lære dansk og således rettede sig efter menighederne; men kancelliet sluttede op bag general-superintendenten med en erklæring, der pålagde kirkevisitatorerne i Flensborg amt at påse, at børnene i alle degne- og biskoler undervistes på tysk, og at dette sprog taltes med dem.

Havde dette nu blot været et isoleret tilfælde, havde det næppe fået så vidtrækkende følger, eftersom der kun var tale om en lokal foranstaltning, og eftersom det ofte nok havde vist sig, at et enkelt cirkulære ikke blev fulgt og efterlevet i den tilsigtede udstrækning. Men *Struensee* slap ikke tanken: at skolernes undervisningssprog skulle stemme med det sprog, hvori den offentlige gudstjeneste nu engang blev forrettet. 1764 indberettede han efter sin visitats i landskabet Bredsted, at også lærerne i de frisiske egne underviste på folkesproget i stedet for på højtysk. Igen fik han medhold på højeste sted i en kongelig resolution af 20/9 1765, som udtalte, at lærerne skulle betjene sig af tysk i undervisningen *i så vid udstrækning som muligt*.

1767 fandt Struensee, da han på ny visiterede i Flensborg provsti, situationen uforandret. Han mente derfor, det var nødvendigt yderligere at indskærpe, at der i skolerne kun burde tales tysk! Overkonsistoriet bemærkede i sin erklæring hertil, at ingen lærer vil kunne forhindre, at bøndernes børn taler det sprog i skolen, som de er vant til at tale hjemme; men »læreren må benytte det sprog, hvori katekismen er skrevet«. Det blev derefter i et reskript ad mandatum til de pågældende provster fastslået, at skolemestrene kun måtte undervise i katekismus på tysk; præsterne skulle ved deres besøg i skolerne holde lærerne til deres pligt i så henseende. Der er her tale om den første generelle bestemmelse, hvorved tysk påbydes som skolesprog i hele Mellem-slesvig³⁵.

Når gejstligheden med støtte af juristerne i administrationen rettede disse bestræbelser mod det danske og frisiske folkesprog, var det ikke af antipati, men ud fra en snæver religiøs betragtning: at præsterne måtte kunne bygge på færdighed i tysk, når de ved konfirmationsforberedelsen skulle undervise i katekismus. En ting til er det værd at understrege i denne forbindelse: landsbylærerne, som de fleste steder var hjemmeføddinge uden særlig uddannelse, stod i almindelighed på folkesprogenes grund. Det var dansk, frisisk eller plattysk, der taltes i skolestuerne. Kun hvor religiøse tekster blev gjort til genstand for behandling eller hvor gejstlige personer katekiserede med børnene, kom en højtysk påvirkning i stand³⁶.

Kort efter, at myndighederne officielt var gået ind for højtysk som skolesprog i Sydslesvig, søgte den højtbegavede og handlekraftige amtmand U. A. Holstein i Tønder at bringe skole-reformen i sit amt over det døde punkt. Tilskyndet af Bernstorffs reskript af marts 1761 skitserede han i et *Pro Memoria* på 33 punkter, hvorledes biskolerne i det pågældende amt kunne reguleres, bl. a. ved at anvende en del af kirkens midler. Skønt provst Balthasar Petersen, stifteren af Tønder Seminarium, samtidig udarbejdede et detailleret overslag, tog overretten og siden Bernstorff temmelig stærkt forbehold³⁷. Det viste sig altså, at det til syvende og sidst var finansielle vanskeligheder, der stillede sig hindrende i vejen for udbygningen af skole-



Generalsuperintendent
Adam Struensee (1708—1791).
Portrættet er et amatørarbejde,
idet det er stukket 1791 af da-
værende skrive- og regnemester
i Sønderborg, Lorenz Nissen
(forfatteren til »Meine Wege
und Umwege zur Kirche«).

væsenet. Fra statens side havde man hele tiden vægret sig ved at stille det nødvendige tilskud til rådighed, og heller ikke den udvej, Holstein havde anbefalet, viste sig farbar. Under korrespondancen med Bernstorff bemærkede han 25/6 1770, at lærerne måtte være kyndige både i dansk og tysk, et særligt »slesvigsk« synspunkt, som burde have givet genlyd i regeringskredse, eftersom man jo allerede i 1739 havde anerkendt dette i princippet. — Under arbejdet med at regulere skolen i Stadum i Læk sogn bad Holstein om en generel lovebefaling fra kancelliet som støtte for sine bestræbelser, men dette svarede, at man kun ville gribe ind som en sidste udvej³⁸.

Dermed var der foreløbig sat punktum for skolereformen over en bred front. Bondebefolkningens åbenlyse modvilje mod at påtage sig større byrder var en hård nød at knække, og der var kun tale om lapperier hist og her.

Rationalismens periode (1773—1814).

Under de mange overvejelser og forhandlinger, der havde fundet sted i perioden 1736—1762 var man blevet klar over, at mangelen på »duelige subjekter« til lærergerningen var en af de værste anstødssten. »Hvis skolen skulle gøre fyldest som statsinstitution, måtte den skabe en videnskabelig pædagogik og en skolet lærerstand med evne og vilje til at formidle de nationale dannelsesværdier i sprog, litteratur og historie«¹. Ikke mindst Bernstorff, i hvis hånd trådene løb sammen, indså, at lærermangelen var et aldeles centralt punkt. Tanken om en ordnet læreruddannelse var just en af de ting, som den kgl.-holstenske skoleordning af 1747 havde peget på. På det tidspunkt var der tyske forbilleder at henvise til, og en af dem, der sad inde med kendskab til disse, var pastor Schinmeier i Tønning. 1751 udbad generalsuperintendent Reuss sig oplysninger hos ham, og da disse var blevet nærmere gransket, bad Bernstorff ham i 1755 om at udarbejde en plan for oprettelse af et seminarium i hertugdømmerne².

Det var hensigten at placere det nye pædagogiske institut i Altona, men senere kom man ind på at henlægge det til Kiel. Prokansleren ved universitetet, professor J. A. Cramer, tilskyndede stærkt hertil. I 1776 havde man foretaget en omfattende undersøgelse for at få fastslået det årlige behov for lærere, og da Cramer i 1778 havde tilstillet kancelliet sit »udkast til et pædagogisk institut i Kiel«, var åbningen af det første seminarium snart en kendsgerning³. I juli 1781 begyndte det første hold Kieler-seminarister deres uddannelse. 1787 stiftedes på privat initiativ et nyt seminarium i Tønder (efter at stifteren, provst Balth. Petersen allerede fra 1752 havde drevet en art ét-årige kursus, der havde til hensigt at »præparere« skolemestre og degne). Der fandtes altså fra 1787 to seminarier i hertugdømmerne, begge tysksprogede, men i øvrigt ikke fuldt ligeberettigede, idet seminarister fra Tønder kun kunne søge embeder på landet i Slesvig⁴.

Prokansler Cramer kom i øvrigt til at spille en endnu mere fremtrædende rolle. Man har indtryk af, at han på et vist tidspunkt var kancelliets særlige konsulent i skolespørgsmål. Efter

en rejse i Nordtyskland 1778 afleverede han en diger beretning om skolevæsenet der, og ved sin død i 1788 havde han fuldført ikke blot et forslag til reorganisation af latinskolerne, men også udkast til en helt ny skolelov⁵.

Alt imens fortsatte generalsuperintendent Struensee samvittighedsfuldt sine visitatsrejser, og indberetning på indberetning blev afleveret til kancelliet. Heri lød stadig det samme omkvæd: Bønderne var ikke til at formå til at sende børnene i skole om sommeren; uvidenheden var derfor stor de fleste steder; »de gavnlige forordninger« blev ikke efterlevet, og modersmålet indtog fremdeles den stilling i skolerne, som rettelig burde tilkomme højtysk, hvorfor præsterne burde have fornyet eftertrykkelig ordre til at påse »at der i de sogne, hvor der prædikes på højtysk, hverken bruges frisisk, dansk eller plattysk i skolerne«. Overkonsistoriet samt kirkevisitatorerne i Flensborg amt gentog derfor 1777 og 1778 de kraftige påmindelser⁶.

Kort efter fulgte et intermezzo, som tydeligt viste, at sprogsituationen i Sydslesvig nu var låset fast. Da Struensee i 1780 visiterede i Tønder provsti, gjorde pastor A. G. Fabricius i Humtrup sin høje foresatte opmærksom på, at hvis man i Kær herred gik over til dansk gudstjeneste og religionsundervisning (hvad F. fandt al mulig grund til, skønt han personlig hellere talte tysk end dansk), så ville der fremkomme den overensstemmelse mellem skolesprog og kirkesprog, som var ønskelig af religiøse grunde, og som hele den forudgående serie af tvangsbestemmelser forgæves havde søgt at hidføre.

Fabricius' synspunkter, der støttedes af et par nabopræster, blev udformet skriftligt og af generalsuperintendenten indsendt til kancelliet med en følgeskrivelse, hvori han positivt gav tilslutning til tanken.

Overkonsistoriet på Gottorp mente imidlertid ikke at kunne fravige den gældende ordning, og 20/4 1783 besluttede kancelliet at opretholde status quo⁷.

På baggrund af de foregående 20 års uafsladlige bestræbelser, der var medvirkende til at forcere det højtyske skolesprog frem, virker det unægtelig overraskende, at Struensee pludselig skifter kurs. Der kan kun være een forklaring, nemlig at det primære

for ham var hensynet til ungdommens og dermed også menighedernes religiøse tarv. Han er efter mange års deprimerende anstrengelser villig til at overveje og i praksis forsøge enhver foranstaltning, som blot kunne tænkes at råde bod på kalamiteterne og hidføre en sanering omkring katekismusundervisningen. Man bør derfor være varsom med at betegne ham som »fortykningsapostel«, så meget mere, som han få år efter er med til at *fjerne* tysk fra en position, det dengang sad inde med, nemlig ved den første læseundervisning i skolerne i Sundeved.

Her var tysk blevet bibeholdt som et levn af den tyske gudstjeneste; men Struensee foreslog det afskaffet til fordel for dansk og fik medhold af overkonsistoriet⁸.

Hans samtid nærrede en almindelig uvilje mod folkesprogene (også plattysk!); men der er ingen tvivl om, at det var menighedernes åndelige tarv — eller, om man vil: almene pædagogiske grunde — og ikke sproglige eller nationale hensyn, der bestemte hans holdning i det bælte af Sønderjylland, hvor dansk og tysk tørnede sammen.

Ved de lærde skoler var dansk på samme tid trængt op i en krog. Det fremgår af en episode, som i 1779 forefaldt i Flensborg. Her søgte kantor G. H. Overbeck at få ret til skiftevis at benytte tysk og dansk i sine lektioner. Andragendet blev trods anbefaling af rektor O. H. Møller skarpt afvist af magistraten, der betegnede det som »embedsstridigt, højst skadeligt og fordærveligt«, og da også overkonsistoriet tog afstand fra tanken, blev det kun tilladt Overbeck at betjene sig af dansk i ekstratimer uden for skoletiden. Først 1786 blev dansk for første gang optaget på undervisningsplanen i skolens øverste klasser⁹.

Skolen i hertugdømmerne befandt sig på dette tidspunkt i en bølgedal. Latinskolerne var præget af forfald, og landsbyskolerne havde navnlig i Slesvig stået i stampe i flere menneskealdre. I Mysunde boede skolemesteren i en elendig hytte og var henvist til at holde skole i samme rum, hvor konen sad med børnene og vuggen¹⁰. I Langsted og Bollingsted måtte hyrdehuset gøre fyldest som skole¹¹. Biskolerne blev fremdeles i vid udstrækning betjent af ganske unge mænd, som bønderne lejede eller sagde op, som var det deres tjenestekarle, uden hensyn til præsternes

forestillinger. En autentisk og indgående skildring af disse forhold har man i præsteindberetningerne fra Nr. Haksted 1788 og Gettorf 1795 (bilag I og II).

Intet under, at Struensee tilsidst søgte at fralægge sig ansvaret: »Allehånde mangler ønsker man af hjertet afhjulpet, men man ser ikke, hvordan sagen skal gribes an. Det skorter ikke på gavnlige forordninger og reskripter, som er udsendt i dette øjemed, det skorter kun på udførelse og overholdelse af dem«¹².

Men tidehvervet rykkede nær. Oplysningstiden med dens borgerdyd og forkærlighed for intellektuel og moralsk dannelse blev den luftning, der på ny kunne fylde sejlene og give skuden fremdrift¹³. Cramer og professor Heinrich Müller ved seminariet i Kiel er blandt de første typiske repræsentanter for rationalismen, og fra den sidstnævntes elever rekrutteredes en avantgarde af interesserede og duelige lærere, som også i Sydslesvig fik en vis betydning¹⁴.

Omdannelsen af skolerne til en folkeskole i moderne forstand blev da omsider fuldbyrdet i tiden omkring århundredskiftet. I centrum af denne proces står som højeste sagkundskab, organisatorisk mester og allestedsnærværende formidler Struensees afløser som generalsuperintendent, *Jacob Georg Christian Adler*.

Adler var ganske vist født i Arnæs, men faderens slægt var tysk, og hans barndomsmilieu og uddannelse adskiller sig ikke synderligt fra hans forgængers: skolegang i Altona og studier ved tyske universiteter. Han var en betydelig lærd og blev i en ret ung alder professor i syriske sprog ved Københavns universitet samt præst ved den tyske kirke på Christianshavn. Efter at have erhvervet den teologiske doktorgrad blev han 1792 udnævnt til generalsuperintendent, 35 år gammel. Han er således på mange måder en typisk repræsentant for dobbeltmonarkiets embedsaristokrati. Han beklædte sit embede (fra 1806 tillige som generalsuperintendent for Holsten) helt til 1834. De første fire år, indtil 1796, var han bosat i Tønder i sin egenskab af provst for Tønder amt.

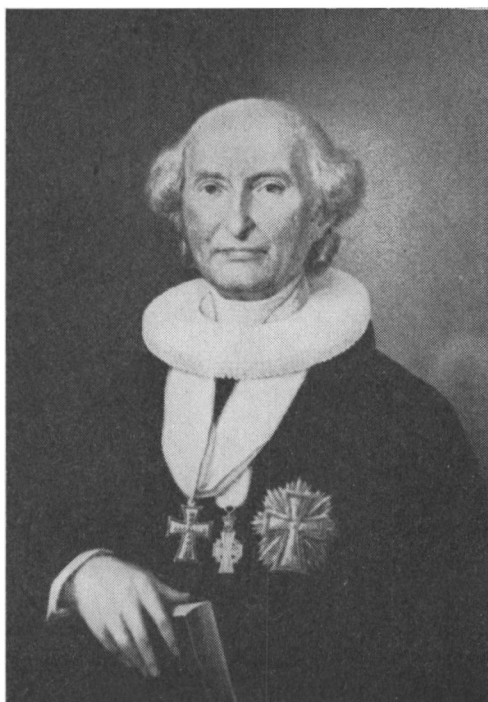
I skolen er Adlers livsgerning udtryk for en gennemgribende fornyelse: udadtil ved fastlæggelse af helt nye rammer, indadtil ved indførelse af de reale fag i undervisningen, således at denne i det hele præges i rationalistisk udadvendt retning¹⁵.

Det første, Adler kom til at beskæftige sig med i sin embedsvirksomhed, var forholdene på Tønderegnet. Allerede i sin første visitatsberetning viser han et tolerant og uhildet syn på problemerne; f. eks. ser han straks skævheden i det forhold, at undervisningen ved Tønder seminarium var udelukkende tysk (seminaristerne fulgte undervisningen i byens to tyske skoler). Herom siger han: »Det er ligeledes påfaldende, at hele undervisningen er tysk, da seminariet dog især skal uddanne brugbare skolelærere til de danske skoler, og da flertallet af alumnerne består af fødte danskere fra hertugdømmets danske sogne«. Det tilføjes derefter, at den tyske undervisning ikke helt burde fortrænge det danske sprog; men alumnerne skulle ved siden af tysk også øves i dansk retskrivning og katekisation på dansk¹⁶.

I adskillige nordslesvigske skoler (også uden for de lyksborgske sogne i Sundeved) var det på dette tidspunkt blevet praksis at anvende tyske ABC'er, bibelhistorier etc. Det tyske sprog har altså haft et »brohoved« nord for kirkesproggrænsen. Her går Adler uforbeholdent ind for rene linjer og stiller forslag om, at der under allerhøjeste approbation indføres en god dansk læsebog for børn i alle hertugdømmets danske skoler. Med dette som udgangspunkt kan overkonsistoriet endnu engang fastslå som sin principielle, ufravigelige grundsætning, at »det i kirken prædominerende sprog« også bør være det, hvormed begyndelsen af undervisningen sker, det andet sprog skal først læres »ved videre fremskridt« og altså komme i anden række¹⁷.

Der foreligger endnu to tilkendegivelser, der viser, at Adler ingenlunde savnede forudsætninger for at bestride embedet som slesvigsk generalsuperintendent: Han afskaffede tysk salmesang ved den danske gudstjeneste i Nordslesvigs købstæder¹⁸. Endvidere foreslog han — i sit votum i sprogsagen 1811 — dansk kirke- og skolesprog i Kær herred, rigtignok med den tilføjelse, at der ville være mange vanskeligheder forbundet med noget sådant¹⁹.

Da skolereformen omsider blev omsat fra ord til handling, skete det i to tempi. Først udstedtes i 1798 et regulativ for skolevæsenet i Flensborg provsti — efterfulgt af tilsvarende administrative indgreb i andre slesvigske amter —, senere skred man



*Generalsuperintendent
J. G. Chr. Adler (1756—1834).
Ridder, Kommundør
og Storkors af Danebrog.
Maleri af C. A. A. Goos.
Dansk privateje.*

til udarbejdelse af den almindelige skolelov for hertugdømmerne af 1814.

Da regulativet således er en fundamental forudsætning for skolereformen som helhed, og da Flensborg provsti har været skuepladsen for så mange vigtige faser ved skabelsen af en massiv tysk modvægt mod den oprindelige danskhed, vil det være rimeligt at belyse regulativets tilblivelse noget mere indgående, end det hidtil er sket²⁰.

Da generalsuperintendent Struensee i oktober 1788 indsender sin visitatsberetning, vedlægger han en skrivelse fra pastor Johannsen i Hanved, hvori denne gentager de traditionelle klager over biskolernes slette tilstand, de udstrakte forsømmelser om sommeren o.s.v. Præsten slår til lyd for, at der nedsættes »en lokal kommission« for hele provstiet. På Struensees anbefaling

(han var jo i en situation, hvor gode råd var dyre!) tilstiller overkonsistoriet 23/9 1791 amtmand v. Ployart og provst N. Johannsen en skrivelse, hvori det pålægges dem ved deres næste visitats at have opmærksomheden henvendt på sagen og fremkomme med forslag om, hvilke skridt der bør tages for at opnå en forbedring uden alt for store byrder for beboerne. De to embedsmænd lader nu foretage et rundspørge blandt præsterne og bebuder i deres rutinemæssige visitatsberetning i juli 1792 en fyldigere redegørelse.

Denne, der forelå i november samme år, er et konstruktivt forslag, der i flere henseender bærer præg af rationalismens opdragelsesideer; bl. a. indeholder det en karakteristisk motivering for oprettelsen af industriskoler (bilag III). Forslaget gik senere til kancelliet bilagt en udførlig erklæring fra overkonsistoriet, hvori der gives udtryk for adskillige betænkeligheder. Man tilslutter sig det af konsistorialråd Mayer spydigt fremsatte synspunkt, at det var lettere at lave projekter end at bringe dem til udførelse²¹.

I august 1796 fremsendte v. Ployart og Johannsen et revideret forslag, og Adler — der nu for første gang trådte ind i billedet — gjorde opmærksom på, at man i Haderslev amt havde forelagt de enkelte landsbyer et såkaldt *regulativ*. Da denne fremgangsmåde havde ført til gode resultater, anmodede overkonsistoriet om, at de to kirkevisitatorer fik bemyndigelse til at bringe deres forslag til udførelse på samme måde²².

Kancelliet tiltrådte disse synspunkter, og 11/11 1796 blev kirkevisitatorerne instrueret om at bringe »den foreslåede forbedring af skolelærernes indkomster« til udførelse og i dette øjemed at levere udkast til et regulativ, som man udbad sig til allerhøjeste godkendelse²³.

Efter at spørgsmålet om lærernes uddannelse foreløbig var kommet ind i et frugtbart leje ved oprettelsen af de to seminarier, var det nu lærerembedernes beskaffenhed og »dotering«, der var det springende punkt. Det var derfor nødvendigt at prøve de skitserede retningslinjer på de lokale forhold, og da det ønskede udkast forelå, tog Adler det med sig på sin visitatsrejse. Hvert sted, han kom frem, gennemarbejdede han det i lyset af

de indvundne oplysninger og indsendte det 6/11 1797 til overkonsistoriet med forslag om trykning. Herfra gik det 3/1 1798 til kancelliet, som 14/4 samme år meddelte sin foreløbige approbation. Man anså det dog for nødvendigt, at »bemeldte regulativ« først blev omarbejdet, forkortet og indrettet tabellarisk, og Adler fik dette hverv overdraget. I løbet af en måneds tid havde han virtuost omredigeret regulativet i den ønskede retning, og ved kgl. reskript til overkonsistoriet, dateret 12/6 1798 blev det endeligt approberet, så det kunne befordres i trykken 19/6 samme år²⁴.

Grundsætningerne var, at biskolerne overalt skulle omdannes til distriktsskoler med undervisning hele året af fast ansatte lærere. Hver enkelt af disse skulle aflønnes med fri bolig, en lille jordlod, brændsel og nogle tønner rug samt en pengesum, der efter skoledistriktets størrelse varierede mellem 30 og 100 rdl. Opførelsen og vedligeholdelsen af skolebygningerne samt naturalydelseerne kom alene til at hvile på jordbesidderne, hvorimod det pengebidrag, der afløste det gamle skolepenge-system, blev på-lignet alle beboerne.

Ved denne fremgangsmåde bragte man altså skolereformen over det døde punkt. Mønstret kunne nu i alt væsentligt overføres til de øvrige egne og i løbet af det følgende tiår trådte nye regulativer i kraft i Sydslesvig²⁵. I de adelige distrikter mødte bestræbelserne ikke altid lige stor forståelse hos godsejerne; mens familien Rumohr på Rundhof var let at få i tale, således at der i 1802 kunne stadfæstes et fælles regulativ for skolerne på Rundhof gods, var der andre, der som v. Qualen på Wulfshagen ydede modstand længst muligt²⁶.

Men dette var kun een side af sagen. Byskolerne kom ligeledes i støbeskeen. Ved kgl. resolution af 24/12 1797 blev de gamle latinskoler nedlagt, med undtagelse af »de 4 store«: Flensborg, Husum, Slesvig og Haderslev. I de mindre byer blev de omdannet til borgerskoler, hvor man dog stræbte efter at besætte første-lærerembedet med en akademiker, som ved privattimer kunne forberede til optagelse i de lærde skoler²⁷.

Virkningerne af de nye distriktsskoler gjorde sig snart gældende. Allerede 1803 fremhæver Adler i sin visitatsberetning, at Flensborg provsti nu kunne opvise bedre resultater: »De

gode følger af skoleordningen er allerede meget mærkbare, og jeg har denne gang fundet ungdommen her i provstiet bedre undervist end i noget andet provsti«²⁸.

I regeringen har man åbenbart taget sig dette ad notam, for kort efter begyndte arbejdet med at løfte skolereformen op i et højere plan.

21/4 1804 tilkendegav kancelliet overkonsistoriet på Gottorp, at man agtede at lade de interimistisk gældende skoleregulativer afløse af en almindelig, overalt i hertugdømmerne gældende skolelov, og umiddelbart derefter blev det overdraget Adler at udarbejde materialet til en sådan²⁹. Han havde på dette tidspunkt problemerne nær inde på livet, og allerede i november samme år afleverede han et omfattende udkast til en skoleforordning for begge hertugdømmer³⁰.

Som rimeligt var, måtte overkonsistoriet i Glückstadt først have det til gennemsyn og erklæring. I løbet af 1805 udarbejdede de gejstlige medlemmer: den holstenske generalsuperintendent Callisen, slotspræst, dr. Wolfrath og pastor Olshausen, udførlige og tildels ret kritiske bemærkninger til forslaget. Det viste sig, at der navnlig herskede divergenser i de to generalsuperintendents grundsynspunkter på den religiøse opdragelse: Callisen skriver f. eks.: »Endnu eet ligger mig meget på hjerte, nemlig at skolens hovedformål — at de unge skal ledes til kristelig erkendelse, sindelag og adfærd og at de til den ende lærer at kende og skatte den hellige skrift — dog må blive bestemt angivet i en ny skoleplan, som det har været det i de ældre skoleforordninger. Jeg er efter 40 års redelig stræben efter at bidrage til ungdommens opdragelse i mit kære fædreland blevet grå under de erfaringer, at de nyttigste lærere findes og ungdommen bedst forberedes til livet der, hvor man bygger på dette grundlag«³¹.

21/7 1806 afleverede det holstenske overkonsistorium sit memorandum. Et halvt års tid efter fandt Adler anledning til at sende kongen en redegørelse, hvori han gjorde status over de sidste 10 års forbedringer af skolevæsenet i Slesvig. Med rette gjorde han her opmærksom på, at det endnu kun var den ydre organisation, der var bragt i stand. Det var det vanskelig-

ste, men trods alt kun det første skridt, der var taget. »En hensigtsmæssig indre ordning af skolerne vil fuldende det skønne værk«. I denne forbindelse mindede han om sit lovforslag, som han mente i givet fald burde gennemføres separat for Slesvig: »Skulle dets indførelse i hertugdømmet Holsten endnu komme til at lade vente på sig, vil Eders kgl. majestæt efter alle skolevenners ønske visselig så snart som muligt udstede det og allernådigst lade det publicere for hertugdømmet Slesvig, hvor alt er forberedt til dets modtagelse«.

Henvendelsen fik en gunstig modtagelse. I en skrivelse fra hovedkvarteret i Kiel meddelte kronprinsen 10/4 1807 kancelliet, at han ønskede sig den nye skoleplan forelagt til nærmere gennemsyn, »for at den straks kunne blive indført«. 14 dage senere kunne Adler takke for en officiel udmærkelse³².

Skoleloven blev dog ikke fremmet ved denne lejlighed. Krigsbegivenhederne trådte hindrende i vejen, og først i 1809 blev behandlingen af lovforslaget genoptaget. De holstenske myndigheders udtalelser tvang Adler til at omarbejde sit oprindelige forslag. Han tog i vid udstrækning hensyn til de indvendinger, der var rejst, men fastholdt dog bestemt 3 punkter i det reviderede forslag, som han 25/11 1809 indleverede til kancelliet³³. Det blev straks sendt til begge overkonsistorier, og desuden bad man kirkeprovst Jasper Boysen om en udtalelse³⁴.

Overkonsistoriet i Glückstadt gjorde sig snart færdig med sagen, og i april 1810 forelå også Boysens votum. Det sidste afgav Adler hurtigt et svar på. Men overkonsistoriet på Gottorp havde endnu ikke, skønt der var forløbet næsten et år, taget stilling til det omarbejdede forslag. Først 3/11 — efter at kancelliet i november havde rykket for et svar — modtog man betænkning fra Gottorp.

Det tilkom nu embedsmændene i kancelliet at foretage en afsluttende bearbejdelse af materialet. Efter den grundige behandling, sagen havde fået ved melleminstanserne, skulle man tro, at den snart kunne tilendebringes. Kancelliet ønskede også at nå til en afslutning snarest muligt. Men Adlers tålmodighed blev på ny sat på prøve. Der gik mere end 3 år, før skoleloven

kunne sættes i kraft. Hvad var grunden til denne yderligere forhaling af »det skønne værk«?

Det er nærliggende at søge forklaringen i de foranstaltninger, som Frederik 6 siden 1807 iværksatte til støtte for det danske sprog i hertugdømmerne³⁵. Mest vidtrækkende af disse var det bekendte sprogreskript af 15/12 1810, hvori kongen pålagde kancelliet at fremkomme med forslag om, hvad der måtte anses for nødvendigt »til at forberede og i muligt kort tid at fremme en successiv indførelse af det danske sprogs brug i alle offentlige anliggender i hertugdømmet Slesvig«³⁶. Ved en skrivelse til overretten på Gottorp af 19/1 1811 sørgede kancelliet for, at der indhentedes udtalelser desangående fra de sædvanlige gejstlige og verdslige myndigheder (overret, general-superintendent, kirkevisitatorer, magistrater etc.)³⁷. Men det var jo netop den 3/1, at det sidste materiale til skolelovsforslaget kom kancelliet i hænde. Her er altså tale om to større sager, der kolliderer. Netop som man skulle til at afslutte den ene, kunne man begynde på den anden.

Udgangen af denne episode er kendt: Mens sprogsagen blev henlagt, gennemførtes skolesagen, omend efter en rum tids forløb. Da skolelovsforslagets bestemmelser om undervisningsprog m. v., der jo var opstillet under helt andre forudsætninger, på mange punkter blev berørt af sprogreskriptet, må man formode, at kancelliet var nødt til at afvente en afklaring i sprogsprogs-målet, inden der kunne være tale om at færdigbehandle skolelovsforslaget. Hvorvidt sammenhængen virkelig er en sådan, er det fristende at søge belyst ved en fordybelse i kilderne, hvilket der er så meget mere anledning til, som skolelovsakterne ikke før har været genstand for undersøgelse under denne synsvinkel.

— — — —

Stærkt forenklet kan de skiftende opfattelser og fremstillinger af sprogreskriptets skæbne gengives således:

Ud fra sit kendskab til de pågældende personer og forhold hævdede A. S. Ørsted i 1852, at sagen blev stillet i bero, fordi der foregik »en forandring i kongens anskuelser og hensigter, begrundet i senere forhold og erfaringer«. Det måtte være sket med

kongens samtykke og ikke som følge af »rænker« eller »ulydighed mod kongens vilje«³⁸.

I stærk modstrid med denne opfattelse betegnede *C. F. Allen* i 1858 henlæggelsen af sprogsagen som noget uhørt og som et udslag af bureaukratisk egenmægtighed. Resolutionen »Henlægges« (»*Wegzulegen*«) i kancelliets journal indebar, at sagen ikke var blevet refereret for kongen; man besluttede altså, at indberetningerne fra de slesvigske lokalmyndigheder skulle forblive skjult for majestæten. »Man slog ikke blot sagen ihjel, men begrov hemmeligt den dræbte«³⁹.

På grundlag af et værdifuldt fund, nemlig assessor *J. O. Spies'* udførlige betænkning til sprogreskriptet, kunne *Fabricius* i 1932 påvise, at kancelliet i hvert fald ikke er gået uden om sagen; en forhandling har fundet sted; men »det viste sig umuligt at nå til enighed om en forestilling til kongen«. Om trent på linje med *A. S. Ørsted* mener *Fabricius*, at standsningen af sprogsagen må være foregået i fuld samstemning med kongen — af hensyn til den gruppe af embedsmænd, som *Spies* repræsenterede, eller — sandsynligt — på grund af de ulykker, som kort efter, at kancelliets overvejelser havde fundet sted, stormede ind over den dansk-norske helstat⁴⁰.

Den af *Allen* så stærkt pointerede bemærkning »*Wegzulegen*« findes i kancelliets hovedjournal, hvor sagen er opført som indkommet 3/9 1811⁴¹. Samtidig er tilføjet: *Prot. 1, in Jan. R. 155*, hvilket henviser dels til relationsprotokollen for 1. sekretariat, dels til journalen over udgåede skrivelser, hvori kancelliets reskript til overretten 19/1 samme år er noteret⁴². I den pågældende relationsprotokol findes ingen vedtegning om sagens ekspedition. Man har altså, da beslutningen blev truffet, indskrænket sig til at protokollere den i hovedjournalen.

Den usignerede genpart af overrettens betænkning er påtegnet i overensstemmelse hermed, dog er »*Wegzulegen*« udtrykkeligt betegnet som en kancellibeslutning (»*Res. Coll.*«)⁴³.

Alt dette giver os ikke umiddelbart noget grundlag for datering. Vi får intet fingerpeg om, hvornår beslutningen er truffet eller noget som helst holdepunkt m. h. til kongens synspunkter. Det synes netop understreget, at der er tale om en intern beslutning

i kancelliet⁴⁴. Der er dog i og for sig intet sensationelt i ordet »henlægges«; den samme indførsel ses flere andre steder i kancelliets bøger, afvekslende med diverse andre vedtegninger gående ud på, at sager skulle refereres for kongen, andragender afslås umiddelbart eller henvendelser besvares ved et reskript ad mandatum. Hvad der fremgår af akterne er alene, at sagen *ikke* er endt med en forestilling til kongen. Allens tolkning er således kun delvis rigtig.

En forudsætning for, at man kan skønne blot med nogenlunde sikkerhed om motiveringen for sagens henlæggelse er, at tidspunktet og dermed den nærmere historiske baggrund kan bedømmes. I så henseende har den af Johan Hvidtfeldt fremdragne betænkning fra Spies' kollega, A. B. Rothe, betydelig værdi, fordi den godtgør, at de deputerede arbejdede med sagen i hvert fald et år efter, at overrettens betænkning var modtaget, nærmere bestemt efter 7/9 1812⁴⁵. Endvidere røber Rothe's indlæg, at han i hvert fald i slutningen af 1812 anså det for en selvfølge, at der skulle afgives forestilling til kongen⁴⁶. Da Spies har udarbejdet sit votum efter Rothe, vil dette altså sige, at beslutningen om henlæggelse tidligst kan være truffet ved nytårstid 1813.

Fabricius henviser i sin afhandling til Ørsteds udtalelser, men giver ikke læseren et klart indtryk af, hvor udførlige de er. I virkeligheden er Ørsteds fremstilling anlagt som en meget bred argumentation, hvori det til slut gøres gældende, at skoleloven i sig selv er et bevis for, at kongen alt efter få års forløb havde opgivet fuldbyrdelsen af den i 1810 tagne beslutning, fordi loven ikke foreskriver eller bebuder nogen udvidelse af de landsbyskoler, der blev at anse som »danske skoler«⁴⁷. Ørsteds iagttagelse fortjener ubetinget opmærksomhed. Vi vender os derfor på ny til skolelovsakterne.

I begyndelsen af 1811 kunne kancelliet lade udarbejde et resumé til senere brug af begge overkonsistoriers erklæringer. Hvad der videre er sket, fremgår af nogle ark, som viser sig at være J. O. Spies' egenhændige, udførlige notater til lovforslaget⁴⁸. Til § 26 har Spies bemærket: »Denne paragraf af forslaget er affattet efter mundtlig aftale mellem generalsuperintendenten og kancelliet«. Den forhandling, som der her sigtes til, har fundet

sted 17/9 1813, hvilket fremgår af en påtegning på Adlers manuskript⁴⁹. Ved denne lejlighed har man gennemdrøftet enkeltheder i komplekset, og ved visse paragraffer, bl. a. netop § 26, er der i kancelliets eksemplar vedhæftet sedler, hvor den ordlyd, man nåede frem til, er anført med Adlers hånd.

Spies har altså udarbejdet sine kommentarer *efter* den nævnte dato. Da han skrev dem, var sprogsagen endnu ikke standset; thi ad § 40 noterer han bl. a.: »Jeg henholder mig på dette punkt til mit votum angående indførelsen af det danske sprog ved offentlige anliggender i hertugdømmerne«, og »Hvilke beslutninger der end måtte blive truffet m. h. til indførelse af dansk sprog i hertugdømmerne«.

Af henvisninger i teksten fremgår det endvidere, at de deputerede F. C. Jensen og A. B. Rothe har ytret sig i sagen, forinden Spies satte pennen til papiret. Begge disse indlæg findes ved akterne. De er usignerede, men kan let identificeres ud fra den måde, hvorpå Spies har henvist til dem.

Både Jensens og Spies' votum — samt det udkast, der cirkulerede i kollegiet — er hist og her forsynet med blyantnotater, således står der flere steder: »enig. M.«. Den, der således har voteret sidst, er kancellipræsidenten⁵⁰. Også han har en hentydning til sprogreskriptet: hvor Adlers udkast siger »hertugdømmet Slesvigs danske skoler« — hvormed man efter sædvane mente »nordslesvigske landsbyskoler« — tilføjer præsidenten: »og danske skoler overalt hvor der tales dansk«.

I marts 1814 var man nået til vejs ende med gennemgangen. Forestillingen til kongen er dateret 30/3 1814. I sin resolution bifalder kongen i det store og hele forslaget, dog med forbehold på enkelte punkter. Der fulgte derfor 20/7 en ny, delvis revideret forestilling, hvorefter kongen 23/7 resolverede, at lovforslaget omsider ville være at forelægge ham til underskrift⁵¹.

Det er således muligt ved hjælp af skolelovsakterne at fastslå, at sprogsagen ikke var henlagt, da skolesagen i vinteren 1813—14 blev bearbejdet til endelig gennemførelse. Da man i marts nåede til enighed om, i hvilken skikkelse man ville forelægge skoleloven for kongen, har man dog sikkert været sig bevidst, at de to reformer ikke kunne forenes. *Det blev sprogsagen, der måtte*

vige, og alt taler for, at beslutningen herom blev truffet omtrent samtidig med, at skolereformen gik af bedding, altså i foråret 1814. Henlæggelsen kan være sket »med kongens stillende samtykke«; men på dette punkt tier kilderne.

24/8 1814 fik skoleloven kongelig underskrift⁵². »Adlers skolelov« var omsider blevet forløst. Samtiden så med megen beundring på resultatet. Men også eftertiden må erkende, at det både formelt og sagligt var en imponerende løsning, der her var fundet. Loven skabte ikke blot en moderne, ensartet folkeskole, men rummede også spiren til det moderne gymnasium. Undervisningsmålet præciseres klart: de lærde skoler skal forberede til universitetet. Deres hovedopgave er som hidtil undervisning i de klassiske sprog; men de reale fag optages på undervisningsplanen. Borgerskolerne i byer og flækker samt folkeskolerne på landet skal derimod uddanne nyttige samfundsborgere.

Borgerskolerne omfatter dels elementarskoler for 7—9 årige, dels hovedskoler for børn fra 9. år til konfirmationen. I elementarskolerne påbydes gode læsebøger; katekismus og bibelhistorie skal ikke mere danne grundlaget for den første læseundervisning. Skolebøgerne skal i øvrigt foreslås af læreren, men approberes af den gejstlige tilsynsførende, skoleinspektøren.

På landet skal alle skoler principielt være distriktsskoler med undervisning hele året. Biskoler kan tillades, dog kun som en undtagelse fra reglen, hvor særlige grunde gør det påkrævet. Hvor sådanne opretholdes eller godkendes, skal børnene dog de to sidste år før konfirmationen gå til undervisning i den nærmeste distriktsskole. Foruden læsning, skrivning og regning omfatter fagkredsen udenadlæren samt såkaldte »asketiske øvelser«, fædrelandshistorie etc. Skolebøgerne foreslås af præst og lærer og approberes af kirkevisitatorerne. Det betones udtrykkeligt, at det ikke står forældrene frit for at vælge, hvilke bøger deres børn skal benytte i skolen⁵³.

Det gejstlige tilsyn er naturligvis fast forankret i loven. Selv om den i mangt og meget bærer rationalismens stempel, åbner en videre horisont og skatter til rent verdslige nyttehensyn, bevarer den — usvækket fra ortodoksiens og pietismens tid —

lærerens afhængighed af den gejstlige stand: »Stedets præst udøver til stadighed tilsyn og må derfor flittigt besøge hver skole i sin menighed. Han antegner i skoleprotokollen, hvad han finder anledning til at bemærke« (§ 74).

Det er denne lov, man fra dansk side har betegnet som »et fortyskningsmiddel af høj rang«⁵⁴. Det vil derfor være på sin plads at uddybe et enkelt punkt inden for helheden, et punkt, der vedrører forholdet mellem dansk og tysk i snævrere forstand.

I de lærde skoler var det blevet foreslået, at de praktiske øvelser (tale- og skriveøvelser) skulle omfatte både dansk og tysk; men en sådan ligestilling af de to sprog fik ikke lov at passere. En af dem, der var mest virksomme for at få den ophævet, var Spies. I sit votum siger han herom: »Tysk og dansk bør ikke som her foreslået kunne behandles på fuldstændig lige fod i skolerne. Eet sprog må vel altid være landets eget (modersmålet) og behandles som sådant i skolerne. *Dette er i hertugdømmerne tysk som dansk er det i Danmark.* Forskrifterne med hensyn til praktiske øvelser i sprog må vel derfor også her adskilles. Ligeledes er taleøvelser i tysk utvivlsomt ikke påkrævet, men derimod nok i dansk«.

Resultatet blev, at dansk fik status som »levende sprog«, hvori der dog skulle undervises i alle skolens klasser; men taleøvelser i dansk (eller fransk!) måtte kun gives som privatundervisning d.v.s. uden for skoletiden, og de praktiske øvelser kom alene til at omfatte øvelser i at skrive tysk stil (§ 18).

I borgerskolerne blev dansk på samme måde trængt i baggrunden: I tysk skulle der undervises systematisk og med skriftlige øvelser, mens dansk uden nærmere angivelser betragtes som bifag (§ 41)⁵⁵.

For landsbyskolernes vedkommende havde Adler ikke søgt at ændre det bestående grundlag. I overensstemmelse med den sædvanlige praksis opstillede han blot i almindelighed kategorierne tyske skoler og danske skoler, dog gik han et skridt videre i retning af at diskriminere folkesprogene. Slutningen af § 68 var i hans udkast affattet således:

»I de tyske skoler må der ikke tales andet end højtyisk, og læreren har ikke alene at gøre sig dette til en regel, men også at

fastholde at børnene indbyrdes vænner sig til at tale højtysk så meget som muligt. I hertugdømmet Slesvigs danske skoler tales, som det forstår sig, udelukkende dansk«.

Forslaget passerede uantastet de lokale myndigheder, men i København gjorde man indsigelser mod det første punkt. Spies bemærkede f. eks., at læreren vel aldrig ville ønske, at børnene talte højtysk indbyrdes. Spies ville derfor »alene af den grund, men også ud fra andre hensyn« foreslå bestemmelsen udeladt. Man overvejede da i kancelliet at erstatte den med følgende: »I de tyske skoler må der ikke tales plattysk og end mindre må lærerens undervisning ske i denne mundart«, og i denne ordlyd figurerede den i kancelliets første forestilling til kongen. Ved hans resolution (af 22/4 1814) blev den pågældende § imidlertid ændret endnu engang og kom i sin endelige skikkelse til at lyde således: »I de tyske skoler skal lærerens foredrag og overhovedet hele undervisningen udelukkende ske på højtysk. Det forstås af sig selv, at i de danske skoler i hertugdømmet Slesvig blot det danske sprog bruges«.

Dermed måtte enhver tanke om en udvidelse af dansk skolesprog efter sprogreskriptets ånd forekomme skrinlagt, og det er dette, Ørsted hentyder til.

For så vidt er det berettiget at hævde, at der nu var skabt et systematisk grundlag for fortyskning af Angel og Mellem-slesvig⁵⁶. Dette vil man dog ikke i særlig grad kunne lægge Adler til last. Der findes næppe holdepunkter for påstande om, at Adler personlig ville det danske sprog til livs. Han var den tyskdannede, loyale helstatsmand og i øvrigt besjælet af oplysningstidens universelle tankegang. Kilder, der viser ham i nær-billede, bestyrker os da også i indtrykket af en mild og human foresat, der havde evne til at se en sag fra flere sider⁵⁷. Iøvrigt viser hans udtalelser i anledning af sprogreskriptet jo klart, at han slet ikke var fremmed for tanken om dansk kirke- og skolesprog i Kær herred, og dette røber dog nogen forståelse af det specifikt slesvigske problem.

Under Adlers skolelov (1814—1848).

Det var i 1814 endnu kun et lille mindretal af lærerne, der var

seminarieuddannede. I Husum provsti var forholdet mellem seminarister og ikke-seminarister nylig blevet opgjort som 4 : 39¹. Behovet var derfor stort i begge hertugdømmer, så meget mere som et betydeligt antal seminarister til stadighed foretrak huslærerpladser frem for de dårligst lønnede embeder i den offentlige skole. Kancelliet udstedte derfor samme år et patent, efter hvilket seminarister fra Tønder og Kiel skulle nyde fortrin ved besættelsen af embeder i hertugdømmerne. Om nogen monopolstilling var der dog ikke tale; uanset patentet blev der ansat dimittender fra danske seminarier i »hertugdømmet Slesvigs danske skoletjeneste« (altså Nordslesvig), og Adler anbefalede, at man i slige tilfælde alene rettede sig efter kvalifikationer og kendskabet til landsdelens sprog. Da der i 1820 rejstes tvivl om, hvorvidt en seminarist fra Brahetrolleborg kunne ansættes som elementarlærer i Holsten, gik Adler ind for fuld ligeberettigelse under forudsætning af, at de danske seminarister i lighed med andre ansøgere lod sig prøve af provsten (skolelovens § 63). Kancelliet foreslog da i en forordning 4/9 1820, at danske seminarister under fuld gensidighed skulle have adgang til lærerembeder i hertugdømmerne².

I øvrigt havde der gentagne gange været planer fremme om at udvide læreruddannelsen ved oprettelse af flere seminarier. Pastor Salling i Vonsild søgte således to gange med få års mellemrum om tilladelse til at påbegynde et mindre seminarium, og provst Jasper Boysen foreslog 1811, at Kiel og Tønder fremtidig skulle tjene som »højere« seminarier for vordende købstadlærere, medens der til uddannelse af »oplyste og nøjsomme« landsbylærere skulle oprettes et landseminarium med en dansksproget afdeling i Ø. Løgum og en tysksproget i Kahleby. Adler tog imidlertid så stærkt forbehold, at intet af disse seminarieprojekter nogensinde blev virkeliggjort³.

I 1823 blev seminariet i Kiel lukket af årsager, som der her ikke er grund til at komme ind på. Tønder var således indtil videre det eneste seminarium i hertugdømmerne. Kancelliet spurgte 1824 generalsuperintendenten, om ikke ét seminarium måtte anses for tilstrækkeligt til at dække hertugdømmernes behov⁴. Kendsgerningerne viste dog snart noget andet. Dette ene

seminarium kunne kun optage en forsvindende del af de unge, der hvert år meldte sig til optagelsesprøven. Blandt disse var der adskillige nordslesvigere, som ikke bestod på grund af manglende færdighed i tysk. De vendte sig nu i stedet til danske seminarier, af hvilke navnlig Skaarup seminarium havde en stærk tilgang. Efterhånden søgte også sydslesvigere og holstenere hertil, så at enkelte årgange af dimittender endog overvejende bestod af folk fra hertugdømmerne⁵. De der af økonomiske eller nationale grunde ikke ønskede at frekventere et dansk seminarium, var dog ikke derfor afskåret fra at få embede; kaldene stod jo fremdeles åbne, også for de såkaldte autodidakter. Disse fristede en noget usikker tilværelse; men stigningen i børnetallet kom dem til hjælp, så at de vedblivende kunne finde beskæftigelse. Helt til henimod 1864 sad der autodidakter i de lavest lønnede embeder⁶.

En opgørelse fra 1838 viser, at af de 705 lærere ved borger- og landsbyskoler i Slesvig var de 505, hvad der efter den tids forhold må kaldes pædagogisk uddannede, 149 var autodidakter og 51 var »præparander«, hvilket vil sige, at de som under- eller hjælpe-lærere havde fået vejledning i at undervise hos ældre praktiserende lærere. Dette forhold var langt gunstigere end i Holsten, hvor der på det nærmeste var ligevægt mellem autodidakter og seminarister⁷.

På dette tidspunkt rejstes fra slesvig-holstensk side krav om, at seminariet i Kiel blev genåbnet under en eller anden form. Man fandt det utåleligt, at tyske seminarister var henvist til at besøge danske seminarier. Bevægelsen resulterede i, at der i Segeberg 1839 åbnedes et nyt seminarium til afløsning af det gamle i Kiel. Læreruddannelsen var dermed for første gang blevet inddraget som objekt i kulturkampen⁸.

Det er dog en kendsgerning, at uddannelsen af folkeskolelærere allerede forinden havde slagside i tysk favør. Ved et regulativ i 1829 var Tønder seminarium ganske vist blevet adskilt fra byens skoler og omdannet til en selvstændig læreanstalt; men undervisningssproget var dog fremdeles tysk, med dansk indføjjet som sekundært fag i undervisningsplanen med 2 ugentlige timer⁹. Hertil kommer, at regeringens interesse i udbredelse af den indbyrdes undervisning førte til, at Christians Plejehus i Eckernför-



*Distriktsskole i Norby, Krop s., opført 1833. Efter Krauss:
»Geschichte des Kirchspiels Kropp«*

de i 1820 omdannedes til normalskole for begge hertugdømmer. Der var på ny skabt et tysk kulturcentrum i Sydslesvig; thi i de følgende år aflagde et stort antal lærere besøg i Eckernförde for på kursus af 14 dages varighed at blive præpareret med kendskab til den nye metodes kunstfærdige, eksercitslignende teknik og dens materialer¹⁰. 1845 var den indbyrdes undervisning indført ved 306 skoler i Slesvig og delvis ved 159¹¹.

Det centrale og mest betydningsfulde i 1820'erne var dog opførelsen af nye skoler på landet. Der var næppe et sogn i Sydslesvig, som ikke i tiden mellem 1814 og 1848 blev berørt heraf. »Adlers skoler« er naturligvis senere blevet udvidet eller erstattet med andre efter den nyere tids behov; men fra litteraturen kan vi dog danne os et indtryk af dem. En skole som den, der 1832 blev bygget i Hütten for en anskaffelse af 577 mark hørte med sine $7 \times 7\frac{1}{2}$ m til de mindste (1845 var der 30 elever); men alligevel rummede den typiske træk. Murene var af egetræsbindingsværk. Taget blev båret af gode gotlandske bjælker og spær med fyrretræslægter. Tagstrået leverede bønderne selv. I et hjørne af

bygningen fandtes lærerens stue, der målte $2 \times 2\frac{1}{2}$ m. Der var trægulv i skolestuen, hvorimod lærerens værelse og den lille forstue ud mod vejen havde murstensgulv. Skolestuen havde vinduer mod syd og øst, og i hvert vinduesfag var der 8 blyindfattede ruder af godt böhmisk glas. Indvendig var væggene beklædt med træpaneler til en højde af 4 fod. Inventaret bestod af fem 16 fod lange skoleborde og et kateder¹².

Interessen for den indbyrdes undervisning bidrog i øvrigt stærkt til at fremskynde skolebyggeriet. Man mente jo ad denne vej at kunne spare lærerkræfter og besørge undervisningen endog af klasser på over 50 børn i eet lokale. Dette førte til, at skolestuerne i mange tilfælde blev ret rigeligt dimensionerede¹³.

Det var i skoler som disse, Gustav Johannsens far røgtede sin lærergerning, og det var i sådanne stråttækte skolehuse, mænd som A. C. C. Holdt, Henrik Lassen, Strukstrup, m. fl. tilbragte deres barndoms skoletid. Men de ydre rammer er kun den ene side af sagen. Det er fristende at spørge: Hvordan blev der undervist i de Adlerske skoler? Hvordan formede det indre liv sig?

Enkelte glimt fra samtidige beretninger vil vise det:

Ved Frederik 6's besøg i skolen i Keitum på Sild i 1825 foranstaltede læreren, den begavede og initiativrige Jap Peter Hansen, blandt andet en prøve på elevernes færdighed i hovedregning:

»På kongens opfordring«, fortæller J. P. H., »gav jeg pigerne et par reguladetri-opgaver: Når en alen lærred koster $7\frac{1}{2}$ skilling, hvor meget koster da $57\frac{1}{2}$ alen? Et par af pigerne gav svaret efter ca. et minuts forløb. Jeg spurgte nu en af pigerne, hvordan hun havde båret sig ad? — Svar: Jeg antog først, at en alen kostede 8 skill. i stedet for $7\frac{1}{2}$ skill., og tænkte så: hvis 1 alen kostede 8 skill. eller $\frac{1}{2}$ mark kurant, så kostede $57\frac{1}{2}$ alen også $57\frac{1}{2}$ halve mark kurant — det er $28\frac{3}{4}$ mark; jeg har nu på 1 alen regnet 1 søsling for meget; det er $57\frac{1}{2}$ søsling eller $28\frac{3}{4}$ skill. eller 1 mark $12\frac{3}{4}$ skill. for meget, og dem trækker jeg fra 28 mark 12 skill.

Efter at drengene havde regnet opgaven: Hvor meget koster $\frac{2}{5}$ anker vin, når $\frac{3}{4}$ anker koster 8 mark 7 skill. tog kongen afsked¹⁴.

Et lignende nærbillede, utvivlsomt et af de mest troværdige,



*Jap Peter Hansen
(1767—1855).
Lærer i Vesterland, senere
degn i Keltum på Sild.
Efter »Nahrung für Leselust in
Nordfriesischer Sprache».
3. udg.*

der findes, er overleveret i nogle erindringer, som ganske vist må henføres til tiden omkring 1860. Den bedagede landsbylærer, hvorom der tales, er imidlertid i et og alt præget af tradition og arbejdsvaner fra før 1848:

Tyskundervisningen foregik efter salmebogen, idet et salmevers ad gangen blev omskrevet sætning for sætning. Derefter blev ordklasserne udpeget, og der blev foretaget kasusbøjning af de enkelte ord. En sådan gennemgang varede højst en halv time, så forsvandt »den gamle« for at drikke sin eftermiddagskaffe og vendte først tilbage ved slutningen af timen. Mens han var fraværende, hjalp de ældre elever de yngre med at skrive teksten ned. I stedet for at undervise det yngste hold i et andet fag, mens ældste hold var beskæftiget med skriftligt arbejde, gik læreren altså af magelighed over til en misforstået form for indbyrdes undervisning.

En geografitime formede sig om en udenadlæren af ord, som børnene ikke forbandt nogen mening med. Indøvelsen af navnestoffet foregik ligeledes »på egen hånd«, d.v.s. eleverne terpede i

kor, mens læreren forsvandt af synsvidde. Når han dukkede op igen, var friheden naturligvis som oftest blevet »misbrugt«. Blev dette konstateret, tog »den gamle« riset frem under følgende ritual: »Ji oln Fuljacken — ick will ju bakeln, ick will ju smeenen! Schulln ji ni ebenso gut lehrn as de annern?«¹⁵.

I religionsundervisningen var det katekismusterperiet, der florerede. En fremtrædende plads indtog Cramers katekismus, der var bygget op som 136 spørgsmål og svar. Svarene var i reglen spundet videre i endeløse sætninger og vidtløftige anmærkninger i et fuldstændig ubarnligt sprog. Det hele blev lært udenad; men selv om læreren katekiserede efter alle kunstens regler — og det vil sige efter Dinter og Müllers regler — blev indholdet lige uforståeligt for børnene. — Det første spørgsmål lød: »Ønsker vi ikke alle at være fornøjede og glade!« Forklaring: »At være fornøjet og glad vil sige: gennem sine sanser at have behagelige følelser eller tanker i sjælen, som er os nyttige og ikke gør nogen skade«. — I lokaliteter med dansk omgangssprog lærte man sig den første sætning i denne form: »Wir Mensken wünschlen alle vergnügt und froh zu sein«, hvilket gav anledning til, at det yngre slægtled, som var mere skolet i det højtyske, gik i rette med de gamle for den mangelfulde udtale. Svaret kunne imidlertid lyde: »I min tid sagde Gud og hvermand og skolemesteren med »Mensken« og »wünschlen«, og vi hjalp os godt dermed, men verden bliver jo altid klogere!«¹⁶.

Det ligger endvidere nær at spørge: Hvor effektivt var det skolevæsen, der blev skabt i årene efter 1814, og hvis tilblivelse vi her har fulgt? Den høje klassekvotient (i Eckernförde var der i 1841 4 lærere til 480 elever) og lærerstandens standard som helhed maner til forsigtighed i bedømmelsen af folkeoplysningens niveau. Det er dog på den anden side troligt, at resultatet var bedre end nord for Kongeåen. En kyndig iagttager mente, at der f. eks. i Hollingsted 1850 fandtes langt flere virkelig læsedygtige og skrivefærdige bønder, selv blandt den ældre befolkning, end i nogen sjællandsk landsby af tilsvarende størrelse¹⁷. Et udtryk for, i hvilket omfang Sydslesvig var mættet med skoler, fås ved at betragte antallet af lærere i forhold til antallet af børn. Bille-



*Peter Paulsen
(1780—1845),
degn og skolelærer i Medelby.
Penne-tegning, her efter
»Jahrbuch für die schleswig-
sche Geest 1957«.*

det varierer noget i de forskellige egne af Sydslesvig. 1845 havde således

| | provsti: | gennemsnitlig | 1 lærer | pr. 50 elever |
|-----------|----------|---------------|---------|---------------|
| Husum | | | | |
| Tønder | » | » | 1 | » » 51 » |
| Gottorp | » | » | 1 | » » 58 » |
| Hütten | » | » | 1 | » » 59 » |
| Flensborg | » | » | 1 | » » 61 » |
| Ejdersted | » | » | 1 | » » 61 » |

De adelige distrikter kunne ikke præstere noget tilsvarende. For 1. Angler-distrikts vedkommende var tallene 1 lærer pr. 76 elever og i Dänischwohld endog 1 lærer pr. 81 elever¹⁸.

Mens udbygningen af skolevæsenet skred fremad, støttet til en strøm af reskripter og cirkulærer, der tilpassede de lokale forhold til lovens generelle bestemmelser, søgte kongemagten ved flere lejligheder at betrygge det danske sprog i dets udsatte stilling. Både Frederik 6 og Christian 8 dokumenterede deres gode vilje

i så henseende, og perioden 1814—1848 indeholder flere eksempler på sådanne anslag til en konstruktiv politik. Her skal blot nævnes enkelte hovedpunkter med relation til det pres, som dansk nu var udsat for i den sydslesvigske skoleverden.

Allerede i årene 1811—13 havde Frederik 6 ved forskellige foranstaltninger videreført den linje, sprogeskriptet var udtryk for¹⁹. Efter skolereformens gennemførelse er der i lang tid stille om spørgsmålet. Først i 1829 tog kongen det på ny op. 3/2 1829 ønskede han klarlagt, i hvilken udstrækning dansk og tysk var undervisningssprog i de slesvigske købstadskoler. Nogle måneder senere fulgte på Flors foranledning en tilsvarende undersøgelse af, hvordan det forholdt sig med undervisningen i dansk ved de lærde skoler. Det første af disse direktiver forårsagede via kancelliet en omfattende aktivitet hos lokalmyndighederne; men sagen blev ikke fulgt op²⁰. Kongen kom ved et reskript af 2/4 1839 på ny ind på spørgsmålet om købstadskolerne; men kort efter satte hans død punktum for den videre behandling af sagen²¹.

I 1834 blev størstedelen af de opgaver, som den slesvigske overret hidtil havde varetaget, overdraget den nye provinsialregering, og i dens 1. sektion lå indtil 1846 tyngdepunktet for hele skolevæsenets administration²². Denne administrationsreform, hvorved der tillige oprettedes en fælles overappellationsret i Kiel, styrkede imidlertid den slesvig-holstenske tendens til at fremhæve fællesskabet mellem hertugdømmerne. Stiftelsen af et fælles eksamenskollegium for teologiske og juridiske studerende virkede i samme retning²³. Frederik 6's regering er altså i national henseende et broget og lidet opløftende kapitel. Indbyrdes modstridende dispositioner, halve foranstaltninger og mangel på konsekvens gav efterfølgeren en tung arv at løfte.

Christian 8 savnede ikke personlige forudsætninger for at yde et bidrag til styrkelse af det danske element i Slesvig. Begyndelsen var da også ret lovende: 8/5 1840 fik kancelliet til opgave at undersøge, om dansk ville være at indføre i de distrikter, der havde utvivlsomt dansk folkesprog, men ikke samtidig dansk kirke- og skolesprog, og medens embedsmændene på den således givne foranledning begyndte forfra på problemet fra 1810, fulgte kort efter reskriptet af 14/5 1840, der brød den monopolstilling,

tysk i lang tid havde haft som regeringsprog for Slesvig²⁴. Under indtryk af de vanskeligheder, hans politik mødte, slog kongen dog i de følgende år ind på en siksakkurs. Et af yderpunkterne er året 1846, hvor der efter et gennemgribende personskifte i provinsialregeringen blev beordret en ny undersøgelse af sprogforholdene i de danske og frisiske dele af Sydslesvig. Det blev i denne forbindelse betonet, at kongen i særdeleshed ønskede at vide »om og under hvilke forhold, der er blevet udtalt ønske af de vedkommende om en forandring i de bestående forhold«²⁵.

Dermed var denne linje i sprogekampen foreløbig ført til ende; thi inden det i oktober 1847 indsendte og iøvrigt misvisende materiale kunne blive færdigbehandlet, døde kongen, og helt andre kræfter end det knirkende administrationsapparat drev udviklingen fremad.

Over for alle disse velmente forsøg på at komme modersmålet til undsætning stod imidlertid skolelovens § 68 med sit lakoniske: *I de tyske skoler* som en virkningsfuld modsigelse, ja som en i realiteten uoverstigelig hindring. Thi netop denne almindeligt holdte formulering bevarede tingenes tilstand i Sydslesvig. Når områderne for dansk, henholdsvis tysk skolesprog ikke var præcist afgrænset, måtte man ved lovens administration gå ud fra, at området med tyske skoler omfattede alle sogne, der hidtil havde haft »tyske skoler« i den forstand, at undervisningsproget faldt sammen med kirkesproget. Kirkesproggrænsen — som kulturel betraget — blev med andre ord trukket endnu skarpere op.

Nogle indberetninger fra 1836, omfattende Læk, Karlum, Klægsbøl og Brarup sogne i Tønder amt, giver os et levende indtryk af, hvordan dansktalende børn var stillet i denne situation og hvor pauvre de pædagogiske resultater blev under sådanne omstændigheder²⁶.

I de nærmest følgende år viste stænderforsamlingens behandling af Petersen-Dalbys forslag, provst Boysens afvisning af den alenlange petition og hans holdning til seminariesagen samt kirkevisitatoriets indskriden mod pastor Th. Høyer Jensen i Bov med tilstrækkelig tydelighed, hvilke kræfter, der søgte at fremme det tyske kulturhegemoni i Sønderjylland²⁷.

Holsteneren *C. F. Callisen*, der i 1835 var blevet Adlers efterfølger, var i langt højere grad end denne hildet i tilvante forestillinger og stod åbenbart fremmed over for den slesvigske danskhed. Det kommer bl. a. til udtryk i hans visitatsberetning fra 1841. På sin rejse gennem Tønder provsti havde han dannet sig den opfattelse, at menighederne ikke ville slippe »det fra fædrene nedarvede tyske kirke- og skolesprog, hvori de var vant til at tænke og udtale alt helligt og højere«. Han kunne affinde sig med, at præsterne i Sdr. Løgum, Brarup, Karlum, Medelby og Ladelund prædikede på dansk hver 4. søndag, men fremhævede samtidig, at ethvert forsøg på at fortrænge det tyske sprog fra kirke og skole måtte misbilliges²⁸. Da han 1836 første gang skulle katekisere på dansk i Hjerpsted, øvede han sig forinden i at tale dansk med sin hustru²⁹. Mundtlig kom han aldrig til at beherske det.

I sine breve til J. P. Mynster giver han udtryk for voksende ængstelse og ubehag ved spændingen mellem dansk og tysk³⁰. Selv bidrog han ikke synderligt til at mindske den. Han var således ivrig for at hindre kandidater fra Københavns Universitet i at få ansættelse i slesvigske embeder, og bag hans forslag om at udvide undervisningen i dansk ved Tønder Seminarium lå vistnok i virkeligheden ønsket om at udelukke seminaristerne fra Danmark og få ophævet reskriptet af 8/9 1820³¹.

Forslaget blev 1844 optaget af stænderforsamlingen, og Christian 8's forsøg på at få oprettet et dansk seminarium i Vonsbæk i Nordslesvig blev samtidig mødt med så stærk modstand fra forsamlingens slesvig-holstenske majoritet, at kongen ikke nåede at se dette nyeste seminariprojekt realiseret før sin død³².

I 1846 viste det sig, at danskundervisningen i de 3 sydslesvigske lærde skoler ikke fuldt ud svarede til det omfang, der var forudsat i skoleloven³³. Også i borgerskolerne knob det hårdt for det danske sprog at hævde den beskedne plads, det havde fået anvist. Efter et besøg i Flensborg i august 1847 gav P. Rørdam følgende skildring af undervisningen i Vor Frue sogns hoveddrengeskole: »Den var fattig i dansk, ikke en eneste dansk læsebog; kun læreren, en født holstener, havde et eksemplar af Malling, hvoraf han læste et punktum op, men således at jeg ikke

med min bedste vilje forstod, hvad han sagde, og hvad han således læste op, skulle drengene først skrive på dansk og dernæst på tysk«³⁴.

Den lille førstehåndsberetning bekræfter på sin vis, hvad man ofte både før og siden påstod fra tysk side: »Det tyske sprogområde strækker sig år for år videre ud«³⁵. — *Tysk var ved slutningen af fyrrerne overalt i Sydslesvigs skoler blevet det primære og dansk, henholdsvis frisisk, noget sekundært.*

NOTER

For jævnligt citerede værker er anvendt følgende forkortelser:

- Chron. Samml. = Chronologische Sammlung der in den Jahren ergangenen (Königlichen) Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein (etc.) Kiel 1799—1849.
- Syst. Samml. = Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen, annoch gültigen Verordnungen und Verfügungen, IV, Kiel 1832—36.
- Rendt. = F. M. Rendtorff: Die Schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, I. rk. II)
- P. P. = P. Paulsen: Versuch einer Schulstatistik des Herzogthums Schleswig.
- Feddersen = E. Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins II 1517—1721. (Schriften d. Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 1. rk. XIX).
- Erichsen I = E. Erichsen: Schulgeschichte der Landschaft Norderdithmarschen.
- Erichsen II = E. Erichsen: Die Schulverhältnisse in Angeln und die Adlersche Schulreform (Jahrbücher des Angler Heimatvereins 1952—53).
- Sl. Bisped. = Slesvigs delte bispedømme.
- Allen = C. F. Allen: Det danske Sprogs historie I-II.
- H. P. = H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne (Sønderjyske årbøger 1933-38).
- H. F. P. = H. F. Petersen: Fra sydslesvigiske præstegårde.
- Sønderj. Hist. = Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske Folk I-V.
- Schulzeit. = Schleswig-holsteinische Schulzeitung. 1865 ff.
- Jb. A = Jahrbücher des Angler Heimat Vereins.
- Jb. G = Jahrbücher für die schleswigsche Geest.
- Hb. E = W. Jessen og Chr. Kock: Heimatbuch des Kreises Eckernförde.
- (RA = Rigsarkivet, København)

SAG OG SYNSPUNKT

1. Karl N. Bock: *Mittelniederdeutsch und heutiges Plattdeutsch im ehemaligen dänischen Herzogtum Schleswig*, s. 46.
2. C. Hinrichsen (pseud. for Claus Manicus): Kort udsigt over de separatistiske såkaldte slesvig-holstenske partibevægelser i den danske stat, s. 8.
3. Allen I, s. 329.
4. M. F. Blaunfeldt: *Minder fra Sønderjylland*, s. 17 f.
5. *Sønderjyske årbøger 1913*, s. 59.
6. Nic. Svendsen: *Sønderjysk skole i fortiden*, Ribe Stifts Aarbog 1939, s. 28. Forfatteren fremhæver, at af Sønderjyllands 185.000 dansktalende indbyggere havde kun 110.000 dansk skolesprog.
7. *Sl. Bisped.*, s. 166 og 178.
8. *Sønderj. Hist. IV*, s. 9.
9. Gortorperstyret som forudsætning for hjemmetyskheden i Nordslesvig, *Fortid og Nutid XV*, s. 118 f.

ORTODOKSIENS PERIODE (1542—1721)

1. *Rendt.*, s. 196 ff.
2. P. P., s. 9. — Den lærde skole i Husum var grundlagt allerede omkring 1530 og Domskolens i Slesvig 1542.
3. Feddersen, s. 569. — Erichsen I, s. 19 f. — Til de enkelte skolers historie har den flittige og kyndige forsker Th. O. Achelis leveret talrige bidrag, hvortil der henvises.
4. *Rendt.*, s. 21 og 204 f.
5. *Smst.*, s. 41 f. og 228 ff., jfr. Feddersen, s. 497 ff.
6. *Rendt.*, s. 204.
7. *Smst.*, s. 26.
8. W. Clausen: *Eggebeker Heimatbuch*, s. 305.
9. De gortorpske generalsuperintendenter Jac. Fabricius d. ældre og yngres visitatsberetninger 1631—1647, i *Schl.-Holst.-Lauenb. Landesberichte 1846—47*.
10. *Rendt.*, s. 208 f. — Feddersen, s. 398.
11. *Schlesw.-Holst.-Lauenb. Landesberichte 1846—47* (Ovennævnte visitatsberetn.).
12. *Mitteilungen des Nordfriesischen Vereins für Heimatkunde etc.*, hft. 1 (1903—04), s. 6 ff.
13. *Rendt.*, s. 30 ff. og 223 ff.
14. *Neues Staatsbürgerliches Magazin 1834*, s. 153 f.
15. Bock: *anf. arb.*, s. 47 f., jfr. Jessen: *Grundzüge zur Geschichte und Kritik des Schul- und Unterrichtswesens der Herzogtümer Schleswig und Holstein*, s. 159.
16. Her skulle visitatsen foretages skiftevis af den kongelige og den gortorpske generalsuperintendent.
17. *Relation von der Jüngst gehaltenen Visitation der Communen im Fürstenthumb Sleswig Anno 1637*, samtidig afskrift i Gortorper arkivet (abt. 7, nr. 769).
18. Der er her tale om den første forløber for konfirmationen.
19. Bock: *anf. arb.*, s. 50 f.
20. Generalsuperintendentens arkiv, sager vedr. Flensborg provsti (abt. 18, nr. 101 V).
21. *Rendt.*, s. 41 og 227 f.
22. abt. 18, nr. 99 a. — Afskrift også i RA. (Ty. Kanc. I. A., B. 174)
23. Klotz havde i en visitatsberetning året før peget på det samme forhold, omend med en betydningsfuld tilføjelse: »På de steder, hvor der slet intet tysk sprog er, som henimod den jyske grænse . . . skal der ikke læses efter den tyske, men efter den danske katekismus«. (Allen I, 112 anm.). Heri ligger i hvert fald en klar forståelse af de nordslesvigske skolers egenart, og det er

- muligt, at forordningens § 5 er tænkt som en ophøjelse til lov af generalsuperintendentens forestilling m. h. til Nordslesvig. På den anden side herskede der på dette tidspunkt ganske de samme forudsætninger i store dele af Angel og Melleslesvig, og Klotz kan ikke have været uvidende derom.
24. Udførligt gengivet af pastor Ew. Freytag i Jb. G. 1955, s. 50 f.
 25. Rendt., s. 43 ff.
 26. Jb. G. 1955, s. 48 f.
 27. Rendt. påviser (s. 250 f.), at Klotz ikke blot har kendt den af hertug August af Braunschweig udstedte skoleordning, men at han også i vidt omfang har plagieret den i sit eget udkast af 1651.
 28. RA., T. K. I. A., B. 174. — Feddersen, der først har fundet den, anser uden videre Klotz for ophavsmanden, skønt det ikke fremgår af teksten. Han gør i øvrigt blot opmærksom på dens eksistens (577, anm.) uden noget forsøg på at datere den.
 29. Se til eks. bilag I og II. Endog så sent som i 1877 var der i Jerrishøj etableret »hyrdeskole« 2 gange ugentlig under dispensation fra skoleloven af 1814! (Eggebeker Heimatbuch, s. 317).
 30. Franz v. Jessen: En slesvigsk statsmand I, s. 37.
 31. Allen I, s. 108 f.
 32. Bock: anf. arb., s. 47.
 33. Slesvigske Provinsialefterretninger 1860, IV, s. 356.
 34. Feddersen, s. 574 ff. — Erichsen I, s. 11.
 35. C. P. Hansen: Die Anfänge des Schulwesens oder einer Schulchronik der Insel Sylt, s. 3 f.
 36. Erichsen I, s. 23 f. og 31 f.

PIETISMENS PERIODE (1721—1773)

1. Allen I, s. 148.
2. Reskript til Conradi 17/5 1736 med præsteindberetninger fra Gottorp, Hütten og Husum amter, abt. 18, nr. 99 a. Eks. på præsteindberetn. trykt Hb. E, s. 384 (Riseby i Svans).
3. Allen I, s. 158 ff.
4. Rendt., s. 270 ff.
5. Smst., s. 283 f.
6. Reskript til overkonsistoriet 14/4 1738, abt. 65, nr. 630 I (akter vedr. forbedringen af skolevæsenet i hertugd. Slesvig 1737—1744).
7. Cirkulærreskript til kirkevisitatorerne 30/4 1738, abt. 18, nr. 99 a.
8. Bilag til ovennævnte cirkulærreskr. (Relationer fra Gottorp amt m. v.) — Jfr. Hb. E, s. 387 ff.
9. Akter vedr. forbedringen af skolevæsenet 1737—1744, abt. 65, nr. 630 I.
10. Jb. G 1955, s. 53.
11. Allen II, s. 161 ff.
12. Trykt i Werlauff: Forsøg til det danske sprogs historie i hertugdømmet Slesvig, s. 100 f. og 117 ff.
13. I Allens fremstilling har redegørelsen for dette punkt antaget så store dimensioner, at detaljen i nogen grad skygger for helheden, og når han herudfra giver sin bekendte og rosende vurdering af Christian 6's virksomhed for det danske tungemål i Slesvig overhovedet, bliver billedet fortegnet, fordi han ikke har vidst, at de generelle bestræbelser til skolens tarv tog sigte på begge hertugdømmer.
14. Reskr. til kirkevisitatorerne 15/2 1744, abt. 18, nr. 99. Som bilag: Indberetninger, overslag etc. fra Gottorp og Husum amter. — Jfr. P. P., s. 13.
15. Rendt., s. 76 — 125 og 271 ff.
16. Erichsen I, s. 33 f.

17. Rendt., s. 91.
18. Smst., s. 294.
19. Måske endog ringere: Pastor Buchholz, Hanved, anfører 1764, at når man i en landsby kan afse 50 rdl. om året til en kvæghyrde, skulle det ikke være umuligt at præstere en ligeså anselig sum til landsbyens skolemester (P. Hjort: Actenstücke zur Geschichte des Hochdeutschen in Mittelschleswig, 3. udg. s. 15). — I Provinzialberichte 1798 hedder det (II, s. 120): »Skolemesteren og svinehyrden var lige agtede beboere af en fælles bygning. Lige i talent, lige i kundskab vidste de begge at sørge for deres undersætters pleje. Til skolemester blev kaldet den, der på grund af legemlig eller åndelig svaghed ikke kunne yde anden tjeneste«.
20. Jb. G 1955, s. 53.
21. Allen I, s. 252.
22. Chr. Kock: Aus der Schulgeschichte des Amtes Hütten, Schulzeit. 1930, s. 545 ff.
23. Smst.
24. H. P., Sønderj. årb. 1934, s. 30.
25. Jb. G 1954, s. 99.
26. Chr. Kock: anf. arb., s. 547.
27. Jb. A 1952, s. 110.
28. 1721 hed det om degnen i Embsbøl: »Degnen er snedker, han kan høvle træ, men ikke »behøvle« sig selv« (Schriften d. Vereins f. schleswig-holst. Kirchengeschichte, 2. rk. V, s. 463). — »Således må i virkeligheden snedkeren forsørge skolemesterens, bemærker præsten i Riseby, hvor samme situation forelå (Hb. E., s. 385).
29. Chr. Kock: anf. arb., s. 548.
30. Reskript til Reuss og påfølgende indberetninger til generalsuperintendenten, abt. 18, nr. 99.
31. Akter vedr. den projekterede udstrækning af den holstenske skoleordning 1752—1753, abt. 65, nr. 630 I.
32. Sl. Bisped., s. 112 f. — Jfr. Allen I, s. 240 f.
33. Kgl. Reskript 16/3 1761: abt. 65, nr. 630 II. Overrettens cirkulære 28/3: abt. 18, nr. 99.
34. Hvor intet andet er anført, bygger fremstillingen her og i det nærmest følgende afsnit på P. Hjort: Actenstücke etc. Hans egen fremstilling må ganske vist siges at være tendentiøs på samme måde som Allens; men de udførlige uddrag af akterne har vist sig at være korrekte.
35. Reskriptet, som er dateret 12/4 1768, er tilgæet Struensee i hans egenskab af provst for Gottorp, Husum og Hütten amter. (Abt. 18, nr. 99).
36. C. P. Hansen fremhæver (anf. arb., s. 25), at hans bedstefar, Peter Hansen, var den første, der begyndte at undervise på højtysk i Vesterland (sandsynligvis, siger C. P. H., som en direkte følge af det i 1768 udstedte påbud). »De tidligere lærere havde betjent sig af plattysk og frisisk«.
37. Anordninger vedr. reguleringen af skolevæsenet i Tønder amt m. v., abt. 65, nr. 631 I. Genpart af Balth. P.'s overslag i generalsuperintendentens arkiv (abt. 18, nr. 99, bilag til kgl. reskr. 11/4 1760).
38. C. A. Trier: U. A. Holstein, s. 90 ff.

RATIONALISMENS PERIODE (1773—1814)

1. Erichsen I, s. 56.
2. Bernstorff til Schinmeier 31/3 1755, abt. 18, nr. 99 (m. bilag).
3. Beretninger om antallet af skoler: abt. 65, nr. 631. Genparten med bilag og fortrinligt register i abt. 18, nr. 99. — Cramers udkast: abt. 65, nr. 449.
4. Joh. Grönhoff: Die Lehrerbildung in Schleswig-Holstein von ihren Anfängen bis zur Gegenwart. Schulzeit. 1926, s. 264.
5. Uddrag af beretningen trykt i Magdeburgische Geschichtsblätter 1885. Originalen

- i abt. 65, nr. 449, hvor også de to skoleprojekter findes.
6. P. Hjort: Actenstücke, s. 22 ff., jfr. Allen I, s. 294 ff.
 7. Allen I, s. 308 ff.
 8. Visitatsberetning for Sønderborg provsti 1786, Overkonsistoriets arkiv, nr 1. (RA.)
 9. »Sønderjylland« (Sønderj. foreningers medlemsblad) 1937, s. 77 ff. — Se også Sydslesvig gennem Tiderne I, s. 316 f. — Jfr. Flensborg bys historie II, s. 45.
 10. Hb. E, s. 405.
 11. Eggebeker Heimatbuch, s. 329 og 335.
 12. Erichsen II, Jb. A 1952, s. 110.
 13. Blandt de projekter, der blev indsendt til kancelliet, bemærker man i abt. 65, nr. 631 I, den holstenske skolelærer Andr. Köhn Friederichs' »Patriotische Eröffnung zur Verbesserung der niedern Schulen«.
 14. Af de 55 seminarister, der dimitteredes fra Kiel indtil 1787, kom de 27 i den offentlige skoles tjeneste. Blandt de 14, som blev kaldet af adelige skolepatroner, kan nævnes *Clausen*, *Freidorf*, *Rixen*, *Klausdorf*, og *Wellendorf*, Fresenhagen. Skolepatroner som v. Holck (Eckhof), Baudissin (Knoop) og Reventlow (Kaltenhof) er også på sin vis typiske for oplysningstiden. Grevinde Baudissin (f. Schimmelmann) og hendes søster, grevinde Julia Reventlow på Emkendorf, skrev f. eks. læsebøger for bøndernes børn (»Die Dorfgesellschaft«). — De pågældende godsejere samt lærer Rixen skildret af Joh. Grönhoff i Jahrbücher der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 1952, s. 88 ff.
 15. Til Adlers biografi se Schriften d. Vereins für schlesw.-holst. Kirchengeschichte, 2. rk. V (Die Vorfahren des Generalsuperintendenten Adler) og G. F. Schumacher: Genrebilder. Jfr. Erichsen II, Jb. A 1952, s. 119 ff.
 16. P. Hjort: Actenstücke, s. 28, jfr. H. P., Sønderj. Arb. 1934, s. 39 ff. Påtalen resulterede i første omgang i en henstilling til seminariedirektionen om at foranstalte den omtalte undervisning i dansk ved ansættelse af en lærer specielt til dette formål, men det skete ikke umiddelbart, og sagen blev senere forflygtiget.
 17. Overkonsistoriets arkiv, nr. 1 (RA.) Det hedder videre i erklæringen: »Thi der findes sogne, hvor der prædikes og synges salmer på tysk, uagtet samtlige sognebørn overalt er ukyndige i dette sprog og kun nu og da forstår et ord. En sådan gudstjeneste udarter til en blot og bar ceremoni og forfejler ganske sin hensigt og sit formål. Med sorg har egen erfaring overbevist os om den virkelige eksistens af disse sogne her i hertugdømmet. Så længe der ikke træffes sådanne forholdsregler, at liturgien og det kirkelige sprog retter sig efter menighedens, så længe vil det være nødvendigt først at gøre ungdommen i skolerne bekendt med det sprog, der er det almindelige i deres kirke og i deres gejstlige bøger . . «.
 18. Sl. bisped., s. 222.
 19. Sager vedr. sprogreskriptet, Overrettens arkiv nr. 6. (RA.) »Desforuden ser befolkningen, ganske vist meget naivt, et fortrin i at have tyske skoler og tysk prædiken, et fortrin som den nødtigt giver slip på«.
 20. Kildegrundlaget er akter i overkonsistoriets arkiv nr. 1, pk. 6, RA. (Bilag til Struensees visitatsberetning 1788). — Tyske historikere har villet give Adler hele æren for Flensborg-regulativets tilblivelse. Wilh. Andacht anser ham således for »åndelig ophavsmand« til den betydningsfulde kundgørelse (Quellen u. Forschungen XXIV, s. 58). Ernst Erichsen viser, at de sociale og økonomiske forudsætninger for en forvandling netop var til stede i store dele af Angel; men det fremgår ikke tydeligt af kilderne, hævder han, hvorfor netop Flensborg provsti blev genstand for den vigtige nyskabelse. Han anser det desuden for muligt, at kirkevisitatorernes forarbejde blev gjort efter Adlers tilskyndelse (Erichsen II, Jb. A 1952, s. 128).
- Dette er ikke rigtigt. Årsagen til misforståelserne er øjensynligt, at man kun har kendt og benyttet kilderne i Adlers embedsarkiv (Grundsætninger for skoleforbedringer i Flensb. provsti 1796, abt. 18, nr. 101). Akterne i overkonsistoriets

arkiv godtgør imidlertid, at udgangspunktet for Flensborg-regulativet er at finde i lokale reformbestræbelser, som omtales i det følgende, og som var under udfoldelse endnu før Adler i april 1793 forlod København for at tiltræde sit embede.

21. Mayer forholdt sig som visitator i Husum amt 1761—1793 temmelig passiv og havde øjensynligt opgivet at se nogen væsentlig forandring i de bestående forhold. Herom vidner hans egen visitatsberetning af 1793 (bilag IV), der anføres som prototype på de visitatsberetninger, der er så betydningsfulde kilder til hertugdømmernes gejstlige historie.
22. I skrivelsen, som er dateret 10/8 1796, har overkonsistoriet ændret sin opfattelse m. h. til industriskoler. Mens man i 1793 tvivlede stærkt på nytten af sådanne arbejdsskoler, er man nu »af erfaringen blevet belært om det modsatte«. — Baggrunden herfor er, at de første industriskoler netop var blevet oprettet i Lyksborg.
Industriskolerne — en karakteristisk udløber af oplysningstidens stræben — var mere eller mindre selvstændige institutioner, hvor der blev givet undervisning i husflid for drenge eller håndarbejde etc. for piger. Det var en tanke, der havde mange godsejeres bevågenhed — 1804 fandtes der således industriskoler på 15 adelige godser i Slesvig og Holsten — men nogen større betydning fik de dog ikke. Se Erichsen I, s. 127 ff. og Flensborg bys historie II, s. 123.
23. Instruks til kirkevisitatorerne, abt. 18, 101 V.
24. Regulativ zur künftigen Einrichtung der sämtlichen Landschulen in der Probstei Flensburg, Chron. Samml., s. 93 ff.
25. 1802 Bredsted provsti, 1804 Tønder, Husum, Hütten, Gottorp og Ejdersted provstier (Syst. Samml. IV, tillæg II).
26. Jahrb. d. Heimatgemeinschaft d. Kreises Eckernförde 1952, s. 93.
27. Provinzialberichte 1817, III, s. 258 f. (A.'s egen beretning).
28. Erichsen II, Jb. A 1953, s. 108.
29. Kancelliets »Akte vedr. skoleloven af 24/8 1814«, A XVIII, 450, og »Akte vedr. udstedelsen af skoleloven etc. 1804—1817«, abt. 18 nr. 88 c, ligger til grund for fremstillingen i det følgende.
Oversigten Rendt., s. 316 ff. er ikke udtømmende, idet han kun har benyttet akterne i generalsuperintendentens arkiv.
30. Trykt i Guthsmuth's »Bibliothek der pädagogischen Literatur« 1805, s. 276 ff.
31. Det er et sidste ekko af pietismens fromhedsideal, der her vender sig mod den rationalistiske begejstring for oplysning og moral. Callisen fortsætter: »Da tendensen i vor tidsalder . . . venter sig langt mere af filosofisk opklaring end af aktiv kristendom, så synes de angivne hensigter mig alt for almindelige og ubestemt angivet. Bibelen har bevirket mere sand kultur end al filosofi og moral, som enhver kan forme efter den indsigt, han på et vist tidspunkt er i besiddelse af«. — C. døde løvrigt i november 1806, hvorefter det holstenske generalsuperintendentembede blev forenet med det slesvigske.
32. Akte vedr. skoleforbedringer i hertugd. Slesvig 1807, A XVIII, nr. 449.
33. Bl. a. insisterede A. på, at skolepengene helt burde afskaffes, og der skulle ikke knyttes nogen offentlig undervisning i latin til borgerskolerne.
34. *Jasper Boysen* (1765—1818), domprovst i Slesvig og medlem af overkonsistoriet, en af oplysningstidens mest fremtrædende gejstlige. Ud gav »Abriss der christlichen Glaubens- und Sittenlehre« (typisk rationalistisk katekismus) og sammen med broderen Dietrich B. tidsskriftet »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- und Schulwesens« samt »Schleswig-holsteinischer Kirchen- und Schulalmanak«. — Var ligesom Adler R. af Db.; men efter hans død afsløredes det, at han havde forgrebet sig på betroede midler. B. viste betydelig smidighed og tolerance i sit syn på det danske sprogs stilling i Mellemslesvig, bl. a. udtaler han i sin betænkning til sprogreskriptet af 1810: »I seminariet i Tønder kunne hele undervisningen vel med føje meddeles på dansk«. Hans stilling til seminarie-

- sagen i almindelighed omtales i det følgende. Se isøvrigt H. P., Sønnerj. Årb. 1934, 23 ff., 184 f.; 1935, 170 ff.; 1936, 202 f.
35. Bl. a. reskript 3/12 1807: Alle forordninger for hertugdømmerne skulle udfærdiges både på dansk og tysk; 2/12 1809: Alle bestallinger sammesteds skulle affattes på dansk; 5/1 1811: Der skulle oprettes en lærestol ved Kiels universitet i dansk sprog og litteratur (Chron. Samml.).
 36. »Paa disse Øer og i disse Amter, hvor det danske Sprog er Almeenmands Sprog, er det Vor Allerhøjeste Vilje, at det tydske Sprogs Brug ved Gudstjeneste, Skoleundervisning og Rettergang skal ophøre og det danske Sprogs Brug træde i sammes Sted«. Afskrift i Kabinettets »Copiebog af H. M. Kongens Rescripter« (RA.); jfr. Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene, s. 223 f.
 37. Koncept i T. K. I. A., C. nr 95 (RA.)
 38. »Af mit livs og min tids historie«, s. 304 ff.
 39. Allen II, s. 97 f. — A.'s forargelse hænger på det nøjeste sammen med, at de til kancelliet indsendte akter var forsvundet, da han anstillede sine undersøgelser. — De er ikke siden kommet for en dag. Hans kendskab til materialet hviler på afskrifterne i overrettens arkiv (nu RA, overrettens arkiv, nr. 6; dog er rettens egen betænkning — efter at have været indlemmet i Regenburgs samlinger — i kancelliets arkiv, nemlig T. K. I. A., C., nr 95, RA.)
 40. Festskrift til H. P. Hanssen, s. 27 ff. — Spies' betænkning in extenso: Danske Magazin 6 rk., VI, s. 377 ff.
 41. Supplikprotokol for 1811, abt. 65, nr. 7609.
 42. »Rescripten Journal« og »Rescripten Registratur« 1811 (abt. 65, nr. 7330). TH protokol 1 var bl. a. henlagt kirke-, skole- og fattigvæsen.
 43. Akter vedr. brugen af det danske sprog i hertugdømmet Slesvig, T. K. I. A., C. nr. 95, RA.
 44. Ørsted finder det ud fra sin tankegang »ret sandsynligt, at kongen blot mundtligt har tilkjendegivet sin vilje til vedkommende Collegiechef«. Anf. arb., s. 340.
 45. Danske Magazin 7 rk., IV, s. 27 ff.
 46. »Skulle det imidlertid, efter at disse grunde have undergået Hans Majestæts allerhøjeste prøvelse, blive besluttet . . .«. (Smst., s. 30).
 47. Ørsted, anf. arb., s. 340 f.
 48. For dette afsnits vedkommende henvises alene til akterne i kancelliets arkiv, A. XVIII, nr. 450.
 49. »Refereret af mig selv i det slesvig-holstenske kancelli i København d. 17. septb. 1813«. Der siges intet om, hvorvidt mødet er kommet i stand på Adlers eller på kancelliets foranledning.
 50. O. Moltke blev udnævnt til Møstings efterfølger 7/12 1813.
 51. T. Kanc. »Vorstellung« 1814 (RA.) Afskrift ved akterne.
 52. Smst. — Originaltryk J. F. Schultz, København, (tysk og dansk tekst), Chron. Samml., s. 112 ff., Rendt., s. 144 ff.
 53. En tilsvarende bestemmelse findes ikke for borgerskolerne.
 54. H. P., Sønnerj. Årb. 1936, s. 181.
 55. H. P. hævder (Sønnerj. Årb. 1936, s. 180), at Adler på dette punkt forholdt sig afventende. Den udtalelse, der citeres, og som tillægges A., er dog ikke påtruffet i skolelovsakterne.
 56. Ribe Stifts Aarboeg 1939, s. 28.
 57. G. F. Schumacher: Genrebilder, passim.

UNDER ADLERS SKOLELOV (1814—1848)

1. Beretn. over antallet af embeder . . . , abt. 65, nr. 633.
2. Syst. Samml. IV, s. 279. Erichsen I, s. 152.
3. Provst Boysens forslag m. bilag, pastor Sallings andragende m. v.: abt. 65, nr. 633. — Jfr. H. P., Sønnerj. Årb. 1934, s. 25 f. og Schulzeit. 1926, s. 264.

4. Forespørgsel fra kancelliet etc., abt. 18, nr. 100.
5. Schulzeit. 1926, s. 265. — I 1841 dimitteredes f. eks. 42 seminarister fra Skaarup. Heraf var de 28 fra Slesvig eller Holsten. Jfr. Schurmann: Efterretninger om Skaarup Seminarium 1803—1853, der bringer samtlige dimittenders navn og hjemsted 1806 ff.
6. Schulbl. 1846, III, s. 30: »At besøge et dansk seminarium kunne jeg som tysker end ikke drømme om, og jeg havde heller ikke penge dertil«. — Den pågældende kom på Carstensen's privatseminarium i Kiel. — Jfr. Erichsen I, s. 153 f., 160, og samme: »Von Autodidakten zum Seminaristen« i Die schleswig-holsteinische Schule 1953, s. 25 ff.
7. Schulzeit. 1926, s. 265.
8. Smst. — I en petition til den slesvigske stænderforsamling 1836 hed det: »Hvilket kulturfolk ville vel lade sine folkeskolelærere uddanne blandt et folk af fremmed tungemål, hvor de måske lærer alt, blot ikke modersmålet, og bliver fremmede for deres hjemland. I vort hertugdømme er nu engang tysk sprog og dermed tysk ånd og tyske sæder fremherskende o. s. v.«
9. Syst. Samml. IV, s. 255 ff.
10. Akter vedr. indførelsen og udbredelsen af den indbyrdes undervisningsmetode, abt. 65, nr. 661 — 664. »Kommissionen til udbredelse af den indbyrdes undervisning i hertugdømmerne«, fyldigt arkiv i RA. — E. Erichsen: Die wechselseitige Unterricht in Schleswig-Holstein, Festschrift für Volquart Pauls, s. 298 ff.
11. P. P., s. 24.
12. Schulzeit. 1930, s. 546.
13. Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, s. 870. — Erichsen I, s. 212.
14. Die Heimat 1922, s. 49.
15. H. Ehlers: Streiflichter auf die ersten Zeiträume der Volksschulgeschichte Schleswig-Holsteins. Schulzeit. 1923, s. 229 f. — »Den gamle« var udgået fra Tønder Seminarium.
16. En Mellemslesviger (pseud. for A. C. C. Holdt): Fra min skoletid, i Folkelæsning, småstykker udg. af udvalget for folkeoplysningens fremme 1867, s. 91 ff. — *Cramers katekismus*: se H. P., Sønderj. årb. 1935, s. 167 ff.
17. Den nordiske folkeskole 1853, s. 144. — Jfr. Sl. Bisped., s. 130, hvor Johanne Skovgaard hævder, at skolevæsenet i det 18. århundrede trods store mangler dog var mere fremskredent end det kongerigske.
18. P. P. — En direkte sammenligning med kongeriget på dette grundlag er ikke mulig, da den første ufuldstændige skolestatistik for Jylland og øerne stammer fra 1857.
19. 23/10 1811 (kancellipatent): Man vil ved embedsbesættelser under ellers lige omstændigheder tage fortrinligt hensyn til de kandidater, som besidde færdighed i dansk; 5/11 samme år: teologiske kandidater fra Københavns universitet får ligeberettigelse m. h. til ansættelse i Slesvig og Holsten; 7/9 1812 (kancellipatent): alle ansøgere til embeder i Slesvig eller Holsten skal godtgøre, at de har den fornødne færdighed i dansk (en fornyelse af de allerede 1739 fastsatte retningslinjer!); 5/6 1813 udvides denne bestemmelse til også at gælde for advokater (Chron. Samml. 1811, Syst. Samml. IV, s. 653 f., jfr. Allen II, s. 36 ff.)
20. Akter vedr. brugen af det da. sprog 1811—1849, RA. (T.K.I.A., C., nr. 95).
21. Universitets- og skolesager 1830—1845, RA. (T.K.I.A., C., nr. 94).
22. P. P., s. 25 f. — Vejl. arkivregistraturer VII, s. 147.
23. Allen II, s. 130.
24. Smst., s. 251. — Om sprogreskriptet 14/5: Sønderj. Hist. IV, s. 257 f.
25. Sønderj. Hist. IV, s. 334. Allen II, s. 361 ff.
26. Skolesager 1819—1842, RA. (T.K.I.A., D., nr. 29).
27. Den nordslesvigske stænderdeputerede *Petersen-Dalby* stillede 1836 forslag om,

at lærerne i de distrikter, *hvor skolesproget var dansk*, skulle give nogle timers ugentlig undervisning i tysk. I komiteen fandt man det ganske uantageligt, om denne undervisning blev givet i privattimer på frivilligt grundlag. (Jfr., at Flensborgs magistrat i 1790 henviste kantor Overbeck til at undervise i dansk netop på denne basis!) — Provst *Nic. Boysen* (1797—1885), en søn af den foran omtalte provst Jasper B., beklædte fra 1831 det embede, denne havde haft, nemlig som provst ved domkirken i Slesvig. Som »notorisk slesvig-holstener« flygtede han efter Istedslaget til Holsten. Af let forståelige grunde forveksles far og søn undertiden, det er f. eks. tilfældet i navneregistrene i Sønderj. Hist. og Sønderj. Årb. — Pastor *Th. Høyer Jensen* var af egen drift begyndt at undervise menighedens børn i dansk 2 gange ugentlig uden for skoletiden. Provst Vollquartz indstillede 1840 til provinsialregeringen, at dette blev forbudt (Allen II, s. 161 ff. Jfr., at kirkevisitatoriet i Tønder provst 1838 billigede, at der i de danske skoler blev givet regulær undervisning i tysk!).

28. H. F. P., s. 15 f.
29. Generalsuperintendent Callisens breve, i *Schriften d. Vereins für schlesw.-holsteinsche Kirchengeschichte*, 2. rk. II.
30. H. F. P., s. 12 f.
31. Sønderj. Hist. IV, s. 187.
32. Allen II, s. 334 ff.
33. Diverse sager vedr. undervisningen i dansk og tysk 1840—1848, provinsialregeringens arkiv, nr. 5, RA.
34. P. Rørdam til Grundtvig 13/8 1847 (H. F. Rørdam: P. Rørdam, blade af hans levnedsbog og brevveksling II, s. 67), jfr. H. F. P., s. 14.
35. Ovennævnte petition til stænderforsamlingen 1836, cit. efter Schulzeit, 1926, s. 265. — Jfr. tysk nutidig opfattelse: »Ligesom de danske områder længst mod nord ved siden af dansksproget undervisning også fik danske skolebøger, således blev i alle andre distrikter tysk sprog, tysk kultur og kunst plejet og båret frem« (Erichsen II, Jb. A 1952, s. 122).

B I L A G

I.

Pastor J. D. Esmarchs beretning om skoleforholdene i Nr. Haksted 1788.

Da alle de til en general-visitats hørende trykte visitatsspørgsmål er blevet tjenstligt besvaret af undertegnede ved den i 1785 afholdte visitats såvel som nogle gange tilforn, og da der efter den tid ikke her på stedet er sket ændringer, som fortjener at blive bemærket, men tværtimod alt endnu befinder sig i en *status quo*, så at jeg altså nu ville have at gentage just det samme, så kræver nødvendigheden dog, at jeg om det 2. punkt, skolevæsenet vedrørende, må afgive en noget udførligere beretning. Efter at der nemlig i oktober forrige år fra den højtærede overret og overkonsistoriet er udgået en allernådigste forordning til fremme af flittigt skolebesøg på landet, hvori det efter allerhøjeste bemyndigelse udtrykkelig er blevet befaleet, at konfirmanderne i det sidste år før konfirmationen skal besøge skolerne også om sommeren, så er det dog i dette og nogle nabosogne hændt, at der i år slet ingen

børn er blevet konfirmeret på grund af, at sommerskolerne endnu ikke er blevet indført på disse egne, således som den kongelige forordning kræver det.

Vinterskolerne, af hvilke der i dette sogn er 5, er hidindtil blevet holdt og besøgt temmelig flittigt; men til påske eller senest til majdag ophører de igen, og når man som de foregående år og også i år har gjort sig anstrengelser for at iværksætte sommerskoler, så varer disse dog ikke længere end til St. Hans, fordi høhøsten og senere kornhøsten da går for sig her. I tiden fra påske til St. Hans er det også kun de små børn, der sendes til skole, fordi bønderne bruger deres større børn til arbejde i mark og bedrift, så snart de blot er vokset noget til; følgelig nås den allernådigste konges gavnlige hensigt ikke, så længe der ikke træffes andre foranstaltninger til sommerskolerne.

Efter min uforgribelige mening ville det bidrage meget til en bedre indretning af skolevæsenet, hvis man fratog bønderne frihed til egenmægtigt at leje skolemestrene, som de lejer deres tjenestekarle, og til at lade dem løbe igen uden præstens billigelse, når tiden er udløbet. Det var tillige ønskeligt, at den såkaldte kost og underhold på omgang blev afskaffet for biskolemestrene, og at der foruden skolepengene blev forskaffet dem en aflønning i form af fri bolig, brændsel og andre fornødenheder, som de kunne leve af, af stedets samtlige skoleinteressenter. Slige prisværdige foranstaltninger finder man hist og her i Angel og i Tønder amt, hvor de har ordentlig ansatte og blivende skolemestre. Der antages ganske vist ikke andre skolemestre end de, der er eksamineret af provsten; men erfaringen har lært, at de desuagtet er befundet temmelig udygtige og uøvede. At afskaffe sådanne og lignende ordninger såvel som at indføre en bedre indretning af skolevæsenet i særdeleshed om sommeren, står ikke i præstens magt, hvor gerne han end så det og formanede menigheden på det eftertrykkeligste, hvis ikke den verdslige øvrighed lægger hånd på med og efter nøjere undersøgelse af landsbyerne og indvånerne anvender sin magt til at fremme og iværksætte sådanne foranstaltninger.

Kunne der altså overalt indføres sommerskoler, så ville der findes flere delige *subjekter*, som ville gøre sig al mulig flid for at de ved denne tjeneste kunne blive befriet for landmillitsen. Imidlertid ønsker jeg, at den Allershøjeste vil opholde os udi den rene forkyndelse af hans ord og i en gudfrygtig vandel, og velsigne alle vor allernådigste monarks priselige anstrengelser, der sigter på religionens og skolevæsenets forbedring, på det at Hans rige må blive bestandig udbredt iblandt os og mange menneskers, i særdeleshed den kære ungdoms velfærd, derved bliver fremmet.

Haksted, den 11. juni 1788.

J. D. Esmarch
(Overkonsistoriets arkiv, RA)

II.

Pastor J. C. Ahrends' beretning om skoleforholdene i Gettorf sogn 1795. (Uddrag))*

Om skolevæsenets tilstand.

2.

Skolebygningernes beskaffenhed.

Næsten alle skolehuse er uden skorsten, altså overalt fulde af røg, og snævre, består af en forstue, mod hvilken kostalden åbner sig, en opholdsstue for skolelæreren og skolestuen, hvis dette navn kan tilkomme en smal, mørk, beklumret hule, hvori de ulykkelige børn, som fra deres spæde alder er vænnet til frisk luft, bliver trængt sammen som en flok får og næsten ovenpå hinanden, hvis loft højst er hævet 7 fod fra jorden; i hvilken det ved fugtigt vejrlig fuldstændig opblødte lergulv ligner en sølet landevej, hvor uddunstningerne flyder ned ad vægge, døre og loft i tætte dråber, hvor lærer og børn indånder den forpestede luft fra morgen til aften, hvor de få uhensigtsmæssigt anbragte vinduer ingen hængsler har, men synes at være sømmet fast udvendig som for at styre de mephitiske dunster, og i hvis nærhed der ikke findes eet afsondret sted til lettelse af naturen.

3.

Lærernes beskaffenhed.

I disse gravhuler for de unge drives skolehåndteringen af mennesker, af hvilke de færreste adskiller sig fra de andre beboere i deres landsbyer i henseende til sæder og kundskaber. To skolelærere her er sågar livegne, den ene var gift med en livegen, og hans børn er altså også *glebae adscripti***). Det skorter dem på enhver nødvendig anseelse, fordi de er beslægtet med de øvrige livegne, fordi de tidligere forrettede hoveri sammen med dem og ligesom alle andre blev regeret af fogedens pisk. Med undtagelse af to, hvoraf den ene er organisten i Gettorf, den anden en seminarist, lever alle andre af deres hænders arbejde og er nødt dertil, hvis de ikke vil dø af hunger. Seks er skræddere, en laver træsko, en er skomager, en snedker og en, iøvrigt en af de bedre, går endog udenfor skoletiden på dagleje, fordi han intet håndværk forstår.

*) udeladt er §§ 1 og 5 omhandlende henholdsvis antallet af skoler og lærerens løn etc.

**) »bundet til agerjorden« : stavnsbundne.

4.

Deres undervisning.

De færreste kender det højtyske sprog, og end mindre er de skikket til nødtørftigt at tale det. Til bogstavkendskab, til læsning og udenadlæren af katekismen, hvis forklaring formedelst manglende sprog — og sagkundskab er et sandt vrangbillede på fornuft og religion, fører de dog eleverne. Den største del skriver elendigt, forstår intet af regning og kan ganske godt undvære det, fordi det hidtil, af grunde som let gættes, men ikke desmindre er forkert beregnet, på mange godser har været forbudt at meddele undervisning i skrivning og regning.

6.

Mangelfuldt skolebesøg.

Det er skik, næsten overalt, blandt forældrene hellere at lade børnene gå ledige hjemme, så længe de ikke kan bruge dem til arbejde end at sende dem i skole. Beslutter de sig endelig til at overgive barnet til skolelæreren, så sker dette henimod jul eller endnu senere, når de ældre børn kræver lærerens hele opmærksomhed, og om foråret, så snart jorden tager mod ploven, får det hyppigt forsømte og afbrudte skolebesøg, som efter fradrag af forsømmelserne højst varer 2 måneder, ende. Efter endnu ni måneders forløb behøver skolelæreren næsten 4 uger til at vænne de forvildede børn til opmærksomhed, inden han i de sidste uger kan forsøge, om det glemte fra i fjor lader sig fremstille igen. Danaidernes skæbne! Deraf kommer det da også, at læsningen for sådanne børn vedbliver at være en syssel, der kræver deres fulde opmærksomhed, og som ikke levner dem tid til at tænke på betydningen og indholdet af det læste.

(Generalsuperintendentens arkiv)

III.

*Amtmand v. Ployarts og provst N. Johannsens forslag til en skole-reform for Flensborg Amt 1792 (Uddrag).**

Eders kongelige Majestæts allernådigste omsorg for en forbedring af skolevæsenet i dette amt fremgår af det os i kraft af reskript dateret Gottorp d. 23. septbr. i fjor, allerhøjest tildelte hverv. Vi må desværre tilstå, at størstedelen af skolerne også her, trods alle vore gennem flere år udfoldede anstrengelser, er højst mangelfulde. Derfor har vi da også behandlet denne vigtige sag af yderste kraft og efter grundig overvejelse. Men da alle lokal-omstændigheder umuligt kan være os bekendt, så opfordrede vi til den ende samtlige præster her i amtet til at sende os deres beretninger. Uventet, men til opmuntring for os finder vi det i dette øjemed udfærdigede og under Lit. A ved-

*) Udeladt er §§ 2 og 3, der omhandler oprettelsen af distriktsskoler.

lagte circulære indrykket og gunstigt recenseret i de Kielske Provi-
 vinsialefterretninger uden vor foranledning.*) Alle hindringer, som
 står i vejen for denne almenyttige sag, hæves ikke på een gang, dog
 vil meget kunne ske, hvis Eders kgl. Majestæt vil bemyndige os til at
 træffe formålstjenlige og mulige ændringer, og hvis de egensindige,
 som opløfter et skrig ved den mindste forandring, ikke finder gehør.

Eders kgl. Majestæt tillader allernådigst, at vi kun angiver alminde-
 lige grundsætninger, som de er os indlysende, og som de til dels
 findes i præsternes beretninger. Thi ville vi gå i detaljer, så kunne
 vor allerunderdanigste beretning vokse over al måde uden dog at
 sprede mere lys over helheden.

§ 1.

Skoler både vinter og sommer er det først fornødne til forbedring
 af skolevæsenet, for at det ingensinde skal mangle børnene på under-
 visning. Her i amtet har vi også almindeligvis indført disse, når vi
 undtager et par steder, hvor det på grund af det ringe børnetal ikke
 hidtil har været muligt. Ved dem alle er skolevæsenet dog endnu over-
 hovedet i en meget mådelig tilstand. Mange bliver skolemestre for ikke
 at blive trukket til landsoldat. Disse, som ikke agter at blive ved skolen,
 lægger sig ikke efter de dertil hørende videnskaber, men hjælper sig
 med den gamle slendrian**). Mange, hvis hensigt det vel er at vie sig til
 skolevæsenet, er hidtil dels kommet fra mådelige skoler, hvor de
 ingen rigtig grund har kunnet lægge, og af dem kan man altså ikke
 vente sig noget grundigt. Denne slags skolelærere bliver efter skik og
 brug alene antaget af skole-interesserne, fordi kun disse vil tjene
 for en årlig løn af 7,8 til 10 rdl. Disse må også betjene sig af den ska-
 delige omgangskost, som i nogle landsbyer bliver udbudt i offentlig
 licitation og tilslået den lavestbydende. Dette er da også årsagen til, at
 ingen fra det kielske seminarium eller instituttet i Tønder har villet
 tage mod de dem af os tilbudte skolestillinger.

§ 4.

..... Allerbedst behager os den sædvane, vi har mødt hos
 degenen i Vanderup, en lille landsby her i amtet. Han fremviser på

*) Schleswig-holsteinische Provinzialberichte 1792, IV, s. 248 ff.

***) Her er det amtmandens bitre erfaringer, der kommer til udtryk.
 Da Claus Clausen fra Langballe i 1807 henvendte sig til v. Ployart
 om et skolelærerbevis, fik amtmanden — som var tidligere sø-
 officer — luft for følgende: »Ja, jeg ved Fanden piske mig nok,
 hvorfor du vil være skolemester, du vil ikke have den røde kjole.
 Men bliver du ikke ved at være skolemester, så skal jeg være
 mand for, at du får den røde kjole til din dødsdag.« (Jb. A. 1949,
 s. 47).

visitatsdagen sine elevers skriftprøver, som vi alle har gennemset med megen fornøjelse, og hvorved vi har fundet os bevæget til også at opmuntre andre degne og skolemestre dertil.*)

§ 5.

Mere hensigtsmæssige læsebøger for skolerne kunne også ønskes. Vore sædvanlige læsebøger er Fiblen, den lille katekismus og Biblen, af hvilken Evangeliebogen er et uddrag. I stedet for disse ville vel 3 læsebøger være nødvendige: en for den underste klasse (de, der lærer at stave og læse), en for den midterste (hvortil de børn hører, der allerede har nået nogen færdighed i læsning), og endelig en for den øverste klasse, som i forbindelse med udsøgte stykker af Biblen kunne læses af større børn til dannelse af forstanden og hjertet. Som læremiddel for en fortræffelig moral ville en ny oversættelse og dertil et klogt udvalg af Salomos ordsprog og Syraks bog uden tvivl gøre bedst fyldest, da disse bøger indeholder så mange herlige moralske tanker, som man ikke træffer i ret mange andre moralske skrifter. Til disse kunne endnu føjes en lille bønnebog for små og større børn, for at de i en tidlig alder kunne lære at tale med Gud i værdige udtryk

Imidlertid kan vi ikke dølge det ønske, at der i læsebøgerne også optages en del fra naturhistorien, naturlære og det vigtigste fra geografien og fædrelandshistorien.

§ 6.

Fornuftgrunde og erfaringer taler for en forbindelse af arbejds-skoler med læreskoler. Undervisningen i disse vinder selv gennem hine, idet den afveksling, som derigennem finder sted, fremmer lysten til at lære. Det ville derfor være overordentlig ønskeligt, om der kunne indføres arbejds-skoler. Ikke blot ville skolemestrene lettes noget i deres arbejde derved, at en del af skolebørnene altid var i arbejds-klassen; men de kunne også bedre overse den tiloversblevne del og holde den til flid. Børnene ville også være nyttigt beskæftiget i den tid, som de ved skolernes nuværende indretning tilbringer med at passiare, drive ørkesløst omkring etc., de ville i en tidlig alder blive vænnet til at være virksomme og ville allerede i deres skoletid, ved siden af undervisningen i kristendom, regning og skrivning, opnå en vis færdighed i håndarbejder, hvoraf man i en senere alder kunne forvente de bedste resultater.

Da imidlertid denne ordning formedelst udgifterne og det ny og uvante, i begyndelsen ville få uoverstigelige hindringer at kæmpe

*) Carl Aug. Carstens † 1825, degn og skolelærer i Vanderup 1785—1818. Var søn af forgængeren, Carsten Hansen.

med, så ønskede vi kun at turde gøre en simpel begyndelse dermed i nogle af de bedste kirkebyer i håb om, at det ville være en god spire til fremtiden. Degnekonen måtte være læremesteren i syning, spinding og strikning, og hvis denne findes ukvalificeret dertil, måtte der af kirkekassen holdes en pige, som i denne henseende kunne træde i hendes sted, forældrene skulle derudover ikke forpligtes til andet end til at give deres børn noget med til arbejdet, var det end blot en strømpe til reparation. I hvert hjem har husmoderen brug for at kunne sy, spinde og strikke, skulle hun da ikke føle fordelene ved tidligt at kunne dele dette uundværlige arbejde med sine børn? Med drengene er det straks vanskeligere. Men vi formoder, at afvekslingen med tiden også vil behage dem godt og af sig selv opfordre til at spinde eller strikke. De ville i en senere alder have fordelene af, at de i stedet for at skulle tilbringe aftenerne med lediggang og tobaksrygning, kunne tilvirke noget nyttigt

Flensborg, d. 12te nov. 1792

v. Ployart N. Johannsen
(Overkonsistoriets arkiv, RA)

IV.

(Amtmand v. Schönfelds og) provst Mayers visitatsberetning for Husum amt 1793.

*Allerdurchlauchtigste, stormægtigste konge,
allernådigste arve-konge og herre.*

Efter allerhøjeste indsættelse af en provst for Husum amtsprovsti, og efter indgået ordre, dateret Gottorp d. 26. oktober 1792 om, at der på landet i dette provsti hvert år skal holdes regelmæssig specialkirkevisitats ligesom i de andre provstier her i hertugdømmet, har vi allerhøjest beskikkede visitatorer i afvigte juni måned personlig holdt en sådan i de til dette provsti hørende 8 landsbykirker og aflægger allerunderdanigst følgende beretning herom.

§ 1.

Efter rettidig indvarsling foregik gudstjenesten overalt til sædvanlig tid. Hvert sted var menighederne talrig forsamlet. Efter at en salme var afsunget, holdt præsterne en kort, efter hver enkelts formåen grundig og opbyggelig prædiken over en af undertegnede provst foreskrevet tekst. Efter prædiken foranstaltede jeg som foreskrevet en kort eksamen med de sidst konfirmerede, og derefter holdt degnene i Mildsted, Svavsted, Ostenfeld og Simonsberg en katekisation over foreskrevne spørgsmål fra landskatekismen med den talrige skoleungdom, for at vi des bedre kunne dømmes om de kundskaber, konfirmanderne var nået til, og om degnenes evner.

Overfor en fremmed er sådanne børn gennemgående undselige og svarer kun lidt eller slet ikke, hvorimod de er dristigere overfor deres præst og skolemester. I Svesing er der hverken degn eller sommerskole. Degneembedet der er forbundet med diakonatet, diakonen lejer om vinteren et skolelokale og lønner en skolemester. I Olderup, Hatsted og Skobøl er der gamle degne, som ikke magter en offentlig katekisation. Til sidst holdt undertegnede provst med samtlige børn en kort overhøring i sandhederne i vor religion, sluttede med en hjertelig formaning til unge og gamle og med bøn og velsignelse.

§ 2.

De nys konfirmerede såvel som den øvrige skoleungdom aflagde ret fornøjelige prøver på den flid og troskab, der var anvendt på dem, såvel af præsten som af skolelæreren, så at vi ikke fandt nogen årsag til at være utilfredse med dem.

§ 3.

Efter at gudstjenesten var afsluttet har undertegnede provst givet alle skolemestrene, der var tilkaldt i præstegården, en faderlig formaning til al mulig flid og faderlig omsorg for deres skolebørn, hvilken de alle lovede at efterkomme.

§ 4.

I sognene mangler der ikke tilstrækkelige skoler. Foruden hovedskolen er der i sognene, alt efter deres forskellige størrelse, diverse biskoler. I Mildsted sogn er der 5 biskoler, nemlig i Rantrum, Oldersbæk, Rosendal, Rødemis og Nørre Husum. I Svavsted sogn er der ligeledes 5 biskoler, nemlig i Holbølhuse, Ramsted, Hude, Wisch og Lehmsieck; i Ostenfeld sogn er der 2 biskoler, nemlig i Vinnert og Wittbeck; i Svesing sogn 4 biskoler, nemlig Immerstedt, Arnfjølde, Øster- og Vester Ørsted; i Olderup sogn er der kun 1 biskole, nemlig på Arlevadhede; i Hatsted sogn er der 3 biskoler, nemlig i Horsted, Vobbenbøl og Altendeich; i Skobøl sogn kun een, nemlig i Hokkenbøl; i Simonsberg derimod ingen.

§ 5.

Biskolerne betjenes til dels af behørigt ansatte, bestandige, eksamine-rede skolemestre, dels — især de små vinterskoler — med skolemestre, der af landsbyernes beboere lejes for een eller flere vintre for en vis løn foruden kost og underhold på omgang. De sidste må om sommeren tjene deres brød ved andet arbejde. I nogle af de mindre landsbyer er der heller ingen skolehuse. Beboerne lejer en stue til skole som i Wisch og Lehmsieck, på Arlevadhede, i Altendeich i Hatsted sogn og Hokkenbøl i Skobøl sogn.

§ 6.

Skolebygningerne, hvor sådanne forefindes, bliver efter præsternes beretning de fleste steder holdt i forsvarlig stand. I Svavsted er degne- og skolehuset (vi har selv besigtiget det) så slet beskaffent, at det trues af sammenstyrtning. Den daværende skoleforstander har allerede 1792 indleveret tegning til en nybygning til approbation hos visitatorerne, den blev approberet; men uenighed mellem forstandere og menighed har indtil nu forhindret opførelsen. I afvigte forår fik forstanderne strengt pålæg om uopholdeligt at iværksætte byggeriet. De indkom med nye forestillinger derimod, under alle slags påskud, og tog til sidst deres tilflugt til et andragende for at kunne udsætte byggeriet til næste år. I skolestuen falder væggene ud, og træet er frønnet alle steder. Efter anmodning af stedets præst har visitatorerne pålagt forstanderne straks at tætte de vægge, der er faldet ud, og at sætte huset i en sådan stand, at skolen ikke skal suspenderes og degnen ikke være bekymret for ødelæggelse af hans høg og husgeråd.

§ 7.

Degnenes og skolemestrenes årlige indtægt er mange steder i provstiet yderst ringe. Degnen i Olderup har omtrent 150 mark i årlig indkomst, degnen i Skobøl lige så meget og degnen i Simonsberg ikke ret meget mere. Degnen i Olderup og Simonsberg har i nogle år oppebåret 10 rdl. årligt fra den kgl. skolefond; i de seneste år kun 5 rdl. og i indeværende år har degnen i Simonsberg alene fået 4 rdl. Blandt biskolemestrene ser det endnu ynkværdigere ud. Den hidtidige skolemester i Wisch har af det lille landsbysamfund i det hele kun haft 10 rdl. i årlig indkomst, han har foruden at holde sig selv med kost yderligere måttet afgive en stue til skole i det hus, han er ejer af. Han fik til at begynde med 10 rdl. i årligt tilskud fra skolefonden, siden kun 5 rdl., og i indeværende år har han intet fået. Han har nu efter præstens udsagn frasagt sig den skole, han hidtil har holdt. Skolemesteren i Hude har foruden kost og underhold på omgang 46 mark i løn og holder skole fra Mikkelsdag til St. Hans; Skolemesteren i Immerstedt kun 11 rdl. Skolemesteren på Arlevadhede holder om vinteren skole i 7 til 8 timer, hans løn var forrige vinter 6 rdl. foruden kosten på omgang.

§ 8.

Når det er således bevendt med hoved- og biskolelærernes til dels yderst tarvelige indkomst, må det i høj grad befrygtes, at der ikke til stadighed vil kunne findes folk, som besidder duelighed og ufortrøden troskab til disse embeder.

§ 9.

Kirkebygningerne, præstegårdene og skolehusene har til dels lidt

meget under de heftige storme, der har raset i december og marts. De pågældende har hidindtil været beskæftiget med de nødvendige reparationer.

§ 10.

Kirke- og fattigregnskaberne er overalt blevet omhyggeligt revideret og regnskabsførerne har fået meddelt behørig kvittering.

Vi forbliver i dybeste ærbødighed.

Husum, den 5. juli 1793.

Eders kgl. majestæts allerunderdanigste og pligtro tjenere,

Schönfeldt *Mayer*
(Overkonsistoriets arkiv, RA)